

MARIUSZ KRZYSZTOFIŃSKI* – RZESZÓW

REPRESJE WOBEC ZAKONÓW I ZGROMADZEŃ ZAKONNYCH¹ METROPOLII LWOWSKIEJ OBRZĄDKU ŁACIŃSKIEGO W LATACH 1939-1950. STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

Katalog represji

Przedstawienie dotychczasowej literatury przedmiotu prezentującej represje wobec Kościołów katolickich metropolii lwowskich wymaga na wstępie sprecyzowania pojęcia represji – a później ich klasyfikacji. Zasadnym więc wydaje się rozróżnienie represji o charakterze personalnym i represji instytucjonalnych, czyli wymierzonych w instytucje i strukturę Kościoła. Nie wyklucza to jednak istnienia sytuacji, w której dany przykład represji można zakwalifikować zarówno do jednej, jak i drugiej grupy. Niewątpliwie takim przykładem są wywózki osób duchownych czy konsekrowanych w głąb ZSRS do łagrów oraz innych miejsc zesłania czy też działania „perswazyjne” mające na celu nakłonienie do opuszczenia stanu duchownego bądź zakonnego. Również działania organów bezpieczeństwa (ZSRS czy Niemiec) w postaci inwigilacji, prób werbunku, rozpracowania i w efekcie rozbijania jedności struktur kościelnych zaliczyć należy zarówno do represji o charakterze instytucjonalnym, jak i personalnym.

W oparciu o tę wstępną systematyzację do represji o charakterze personalnym należy zaliczyć: wszelkie akty przemocy fizycznej i psychicznej wymierzone w konkretne osoby duchowne czy konsekrowane. W tej kategorii mieszczą się więc zabójstwa, aresztowania i uwięzienia, pobicia, przesłuchania, rabunki, przypadki znęcania się psychicznego czy zmuszanie do opuszczenia danego terenu, zmuszanie do podjęcia pracy zarobkowej celem zagwarantowania sobie utrzymania.

* Mariusz Krzysztofinski – dr historii, kierownik Referatu Badań Naukowych Instytutu Pamięci Narodowej Oddziału w Rzeszowie, e-mail: mariusz.krzysztofinski@ipn.gov.pl

¹ Powyższe rozróżnienie poczynione zostało w oparciu o publikację: J. Marecki, *Zakony w Polsce*, Kraków 2000, s. 9. W 2007 r. na łamach „Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych” opublikowano artykuł korespondujący zarówno tematycznie, jak również chronologicznie i terytorialnie z niniejszym opracowaniem, autorstwa ks. Józefa Szymańskiego. Zob. J. Szymański, *Aparat represji wobec Kościoła katolickiego Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1950. Stan badań*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 88 (2007) s. 321-337.

Z kolei do represji instytucjonalnych zaliczyć należy: rekwizycje dóbr kościelnych, konfiskaty majątków, zakaz pełnienia posługi duszpasterskiej, zakaz noszenia strojów zakonnych i nauczania religii, niedopuszczanie do budowy i remontu budynków kościelnych oraz świątyń, likwidacje prasy i szkolnictwa katolickiego, wyrzucanie z obiektów należących do Kościoła i lokowanie w nich lokatorów, świadome dewastacje majątku należącego do Kościoła.

Rozmieszczenie zakonów i zgromadzeń zakonnych na terenie metropolii lwowskiej

W przededniu wybuchu II wojny światowej w skład metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego wchodziły: diecezja przemyska, archidiecezja lwowska oraz diecezja łucka.

Diecezja przemyska w 1939 r. obejmowała teren ówczesnego województwa lwowskiego i części krakowskiego. Posługę duszpasterską sprawowało w niej w przededniu wybuchu II wojny światowej 723 duchownych, na czele z ks. bp. Franciszkiem Bardą oraz ks. bp. Wojciechem Tomaką. Swoją posługą obejmowali oni 1 145 432 osoby². Łącznie diecezja liczyła 35 dekanaty i 351 parafii. Na jej terenie istniały też liczne klasztory męskie (31) i żeńskie (21)³.

Szczególną rolę odgrywały sanktuaria franciszkanów konwentualnych w Kalwarii Paławskiej, bernardynów w Leżajsku i Dukli, dominikanów w Tarnobrzegu, Jarosławiu, Borku Starym czy jezuitów w Starej Wsi. W Dębowcu pod opieką saletynów rozwijało się Sanktuarium Matki Boskiej z La Salette. Ważnym miejscem na mapie kościelnej Polski była też Szkoła Organistowska w Przemyśle prowadzona przez salezjanów, jak również dom wychowawczy dla chłopców w Miejscu Piastowym założony przez Towarzystwo św. Michała Archanioła (michalitów).

Spośród zakonów żeńskich najwięcej placówek na terenie diecezji przemyskiej posiadały: Zgromadzenie SS. Służebniczek NMP (starowiejskich) (94), Zgromadzenie SS. Franciszkanek Rodziny Marii (16), Zgromadzenie SS. Służebniczek Bogarodzicy Dziewicy Niepokalanego Poczęcia (14), Zgromadzenie SS. III Zakonu św. Franciszka (felicjanki) – (8)⁴.

Drugą omawianą jednostką kościelną była archidiecezja lwowska, obejmująca teren województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. Kierował nią ks. abp Bolesław Twardowski przy pomocy sufragana ks. bp Eugeniusza Baziaka. W skład archidiecezji wchodziło 28 dekanatów i 416 parafii skupiających 1 079 108 wiernych. Pracowało w nich 487 kapłanów diecezjalnych oraz 79 zakonników⁵. Charyzmą i pracą duszpasterską wyróżniały się klasztory męskie – w tym dominikanie (we Lwowie, Czortkowie, Żółkwi, Tarnopolu, Podkamieniu,

² Dane przytoczone za: A. Szal, *Duchowieństwo diecezji przemyskiej o. ł. w latach 1918-1939*, Przemyśl 2005, s. 38.

³ T. Śliwa, *Diecezja przemyska*, w: *Życie religijne Polsce pod okupacją 1939-1945*, red. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 173-174.

⁴ *Schematyzm Diecezji Przemyskiej Ob. Łac. na rok 1938*, Przemyśl 1938, s. 192-204.

⁵ Dane za: W. Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983, s. 7. Zob. też: tenże, *Archidiecezja Lwowska*, w: *Życie religijne w Polsce*

Bohorodczanach i Jezupolu), jezuita (we Lwowie, Kołomyji, Stanisławowie, Kochawinie oraz w Tarnopolu), franciszkanie konwentualni (we Lwowie, Hanaczowie, Haliczu, Czyszkach i Horyńcu), franciszkanie reformaci (we Lwowie oraz Rawie Ruskiej), kapucyni (we Lwowie na Zamarstynowie, Kutkorzu i Olesku) oraz bernardyni (we Lwowie, Brzeżanach, Gwoźdzu, Krystynopolu, Leszniowie, Sokalu, Fradze, Zbarażu,) karmelici (we Lwowie, Bołszowcach, Rozdole i Trembowli)⁶ – oraz klasztory żeńskie. Łącznie na terenie archidiecezji pracowały zakonnice należące aż do 23 zgromadzeń. Wśród tych ostatnich najwięcej placówek należało do Zgromadzenia SS. Służebniczek NMP Starowiejskich (83), Franciszkanek Rodziny Maryi (55), Misjonarek św. Wincentego a Paulo (28)⁷.

Centrum życia religijnego archidiecezji był Lwów. Z tej też racji prawie każde ze zgromadzeń męskich czy żeńskich posiadało w tym mieście klasztor bądź placówkę.

Trzecią część metropolii lwowskiej tworzyła najbardziej rozległa terytorialnie diecezja łucka. Obejmowała teren województwa wołyńskiego oraz części powiatów województwa poleskiego (Pińsk, Kamień Koszyrski, Stolin)⁸. Jej pasterzem był ks. bp Adolf Szelażek. Skupiała ona 16 dekanatów, 165 parafii i około 240 kapłanów⁹.

pod okupacją 1939-1945. *Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. ks. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 92.

⁶ Powyższe dane na podstawie: *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis, Ritus Latin MCMXXXVI*, Leopoli 1936, s. 227-235. Ponadto na terenie Archidiecezji Lwowskiej swoje placówki i domy posiadali: Misjonarze św. Wincentego a Paulo (Lwów, Biały Kamień, Jeziorzany, Milatyn Nowy, Usznia), zmartwychwstańcy (Lwów, Skole), salezianie (Daszawa, Lwów); Saletyni (Stanisławów, Lwów na Zniesieniu), michalicy edukowali młodzież męską w Berteszowie oraz we Lwowie. Od 1903 r. szkołę dla chłopców we Lwowie prowadziło Zgromadzenie Braci Szkół Chrześcijańskich. Na terenie archidiecezji lwowskiej pracowali też albertyni we Lwowie oraz Stanisławowie. *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis*, s. 227-238

⁷ Łącznie w 1936 r. na terenie archidiecezji lwowskiej pełniło posługę 2 335 sióstr zakonnych. Najwięcej należało do Zgromadzenia Misjonarek św. Wincentego a Paulo (414), Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Starowiejskich (340) oraz Franciszkanek Rodziny Maryi (324). *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis*, s. 239-255.

⁸ L. Popek, *Diecezja łucka*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. ks. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 497. Historyk ten opublikował też pracę poświęconą zagładzie wsi Ostrówki dokonanej przez OUN-UPA. Zob. L. Popek, *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*, przedm. A.K. Kunert, Warszawa 2011.

⁹ Zob. *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941-1944*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostróg 2005, s. 17; Leon Popek w pracy *Świątynie Wołynia* podał, że parafii w diecezji łuckiej było 167. Zob. L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. I, Lublin 1997, s. 23.

Na jej terenie pełniło posługę duszpasterską siedem zgromadzeń męskich¹⁰ oraz 22 placówki należące do zakonów i zgromadzeń żeńskich¹¹.

Według dokumentów zebranych przez Kurię Biskupią w Łucku w 1933 r. na terenie diecezji łuckiej było 254 000 wiernych Kościoła Rzymskokatolickiego. Liczba ta stanowiła 12,3 % wszystkich osób zamieszkujących jej teren¹².

Wybuch drugiej wojny światowej zapoczątkował proces niszczenia struktur Kościoła Rzymskokatolickiego w metropolii lwowskiej. Formalnie trwał on aż po upadek ZSRS. Największe zniszczenia – zarówno w sferze duchowej jak i materialno-organizacyjnej – dotknęły diecezję łucką oraz archidiecezję lwowską. Spustoszenie to zostało dokonane w wyniku działań okupanta sowieckiego i niemieckiego, jak również OUP-UPA. Obydwie wymienione diecezje zostały bowiem pozbawione hierarchów¹³ oraz ciągłej posługi duszpasterskiej. Sytuację tą pogłębiała planowa ateizacja wymierzona w wiernych oraz celowa dewastacja świątyń i budynków kościelnych. Powstrzymanie tych tendencji rozpoczęło się dopiero po upadku ZSRS¹⁴.

W mniej dotkliwy sposób represje dotknęły diecezję przemyską. W tym przypadku – pomimo podzielenia terytorium diecezji w 1939 r. pomiędzy ZSRS i Niemcy – jej przeważająca część wraz z siedzibą biskupią pozostała po 1944 r. w granicach komunistycznej Polski. W przypadku tej diecezji zachowana została ciągłość organizacyjna, jak również personalna.

Położenie metropolii lwowskiej Kościoła Rzymskokatolickiego

Agresja Niemiec i ZSRS zmieniła diametralnie pozycję Kościoła Rzymskokatolickiego. W wyniku paktu Ribbentrop-Mołotow teren diecezji przemyskiej

¹⁰ Na terenie diecezji łuckiej działały zgromadzenia męskie: karmelici bosy w Wiśniowcu, Zgromadzenie Św. Krzyża w Czartorysku (parafia kierowana przez kapłanów z tego zgromadzenia), jezuita prowadzący Papieskie Seminarium Wschodnie w Dubnie, kapucyni w Ostrogu. Trzy domy (Perespa, Zablocie, Okopy) należały do Zgromadzenia Oblatów Misjonarzy Maryi Niepokalanej. W parafii Oleksiniec duszpasterstwo sprawowali filipini. Na terenie diecezji łuckiej pracowało też trzech kapłanów z Towarzystwa Chrystusowego. Zob. M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008, s. 23-24; *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis lucoriensis pro anno domini 1938*, s. 98-99.

¹¹ Na terenie diecezji łuckiej istniały klasztory żeńskie: Sióstr Opatrzności Bożej w Dubnie, niepokalanek w Maciejowie i Hołobach, józefitek w Krzemieńcu, misjonarek benedyktynek w Łucku, Kowlu, Bereznem, Horochowie i Kiwercach, franciszkanek Rodziny Maryi w Beresteczku, Klewaniu, Dermaniu, Dubnie i Ołyce, dominikanek w Annopoli, Zgromadzenia Sióstr Służek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanej z Mariówki w Łucku i Kołkach, Zgromadzenia Sióstr Świętej Teresy od Dzieciątka Jezus w Łucku i Maszowie, Zgromadzenia Sióstr Córki Najczystszego Serca Najświętszej Maryi i Panny w Krzemieńcu, Równem, Włodzimierzu Wołyńskim. Zob. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, s. 25; *Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis dioecesis lucoriensis pro anno domini 1938*, s. 99-103.

¹² L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. I, Lublin 1997, s. 37.

¹³ W nocy 3 na 4 stycznia 1944 r. został aresztowany przez NKWD bp Adolf Szelążek, ordynariusz diecezji łuckiej. Zwolniono go dopiero 15 V 1946 r. i deportowano do Polski. Z kolei ks. bp Eugeniusz Baziak, zmuszony został do opuszczenia Lwowa 26 IV 1946 r.

¹⁴ W procesie tym ważną rolę odegrało duchowieństwo diecezji przemyskiej.

został podzielony pomiędzy okupantów. Z kolei diecezja łucka i archidiecezja lwowska znalazły się w granicach ZSRS.

Pierwsze represje dotknęły Kościół przemyski już w trakcie trwania wojny obronnej we wrześniu 1939 r. Do Przemyśla wojska niemieckie wkroczyły 15 września 1939 r. W obliczu toczących się działań wojennych Seminarium Duchowne pozostawało zamknięte.

28 września 1939 r. Armia Czerwona zajęła prawobrzeżną część Przemyśla. W wyniku wyznaczenia granicy na Sanie, teren diecezji przemyskiej został podzielony pomiędzy ZSRS i Niemcy. Pod okupacją sowiecką znalazły się dekanaty: dobromilski, drohobycki, jaworowski, mościcki, rudecki, samborski, wiszniewski i część leskiego. Opiekę nad nimi sprawował ks. bp Wojciech Tomaka. Kapłanów pozostałych w zajętej przez Sowieców Przemyślu usunięto z mieszkań. Ostatecznie zamieszkali w pałacu biskupim.

Znaczna część kapłanów z obawy przed sowieckimi represjami opuściła prawobrzeżny Przemyśl i schroniła się na terenie okupacji niemieckiej. Wśród nich był ks. bp. Franciszek Barda. Aż do czerwca 1941 r. diecezja pozostawała podzielona.

Łuck został zajęty przez Armię Czerwoną wieczorem 18 września 1939 r. Obłężony Lwów kapitulował 22 września 1939 r. Wraz z nimi w granicach państwa sowieckiego znalazła się cała archidiecezja lwowska oraz diecezja łucka. Po ataku Niemiec na ZSRS wymienione tereny zostały zajęte przez Niemców. Ponowne wkroczenie Sowieców w 1944 r. rozpoczyna nowy okres represji zakończony likwidacją struktur Kościoła Rzymskokatolickiego na terenie diecezji łuckiej i archidiecezji lwowskiej. W rezultacie konferencji w Jałcie i w Poczdamie, pięć dekanatów diecezji przemyskiej pozostało poza granicami Polski Ludowej¹⁵.

Obaj okupanci swoją politykę wobec Kościoła Rzymskokatolickiego ukierunkowali zasadniczo na ośrodki decyzyjne w metropolii lwowskiej związane ze strukturami Kościoła diecezjalnego, biskupów i instytucji im podległych (urzędy kurialne, seminaria duchowne, biblioteki). Zakony i zgromadzenia poddawane były represjom będącym następstwem ogólnej polityki okupantów wobec Kościoła. Jednak pozycja zakonów i zgromadzeń zakonnych (autorytet w oczach wiernych, rodzaj pełnionej posługi, stan majątkowy, obsada personalna) wynikająca z realizacji licznych charyzmatów niewątpliwie przykuwała uwagę okupantów i niejednokrotnie była czynnikiem sprowadzającym czy potęgującym represje. W wielu przypadkach były one następstwem inspiracji społeczności lokalnych wynikających z niskich pobudek (zemsta za domniemane krzywdy, chęć zysku, dowartościowanie własnej osoby, poczucie władzy).

Zupełnie inaczej przedstawiała się sytuacja z represjami dokonanymi na zakonach przez OUN-UPA. W tym przypadku likwidacja klasztorów i przebywających w nich zakonników czy zakonnice była elementem działań mających na celu depolonizację województw kresowych Rzeczypospolitej Polskiej (RP). Jej ofiarami zostało wielu księży, zakonników i zakonnice. Pracami źródłowi ukazu-

¹⁵ H. Borcz, *Represyjna polityka władz komunistycznych wobec diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w latach 1944-1956*, w: *Powiat przemyski w latach 1944-1956*, red. K. Kaczmarek, M. Krzysztoficki, Przemyśl-Rzeszów 2006, s. 102.

jącymi tragedię Polaków na Kresach – w tym także duchownych czy osób konsekrowanych dzielących przecież ich los - są publikacje ks. Józefa Wołczańskiego¹⁶ (w odniesieniu do archidiecezji lwowskiej) oraz Władysława i Ewy Siemaszków (w odniesieniu do Wołynia)¹⁷. Kilku innych autorów zaprezentowało represje wobec Polaków na terenie województwa lwowskiego¹⁸. Praca Henryka Komańskiego i Stanisława Siekierki dokumentuje zbrodnie dokonane na ludności polskiej w województwie tarnopolskim¹⁹. Funkcjonowaniu Archidiecezji Lwowskiej Obrządku łacińskiego w granicach Polski swoją pracę poświęcił bp Marian Leszczyński omawiając w niej także życie zakonne w ramach archidiecezji²⁰. Z kolei losy diecezji przemyskiej w okresie II wojny światowej opisał ks. Sławomir Zych²¹.

Represje wobec zakonów i zgromadzeń męskich metropolii lwowskiej

Jedną z pierwszych publikacji dotyczących prześladowań duchowieństwa na terenie metropolii lwowskiej była praca o. Władysława Szoldrskiego²². Brak zgody ze strony Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk na jej opublikowanie, sprawił, że jeden egzemplarz maszynopisu został przez ks. Prymasa Stefana Wyszyńskiego przekazany do Rzymu, gdzie został wydany drukiem²³. W Polsce została tematyce tej poświęcona wielotomowa praca Wiktora Jacewicz i Jana Wosia²⁴. Nieco później w 1990 r. informacje biograficzne dotyczące kapłanów diecezji łuckiej prześladowanych po 1939 r. opublikował Henryk Dąbrowski²⁵.

Pracą ukazującą losy kapłanów metropolii lwowskiej represjonowanych po 1918 r. była wydana w 1996 r. przez Tadeusza Madałę książka pt. *Polscy księża katolicycy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918*. Dzieło to odpowiadało

¹⁶ J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. I, Kraków 2005; cz. II, Kraków 2006.

¹⁷ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, t. I-II, Warszawa 2000.

¹⁸ S. Jastrzębski, *Martyrologia polskiej ludności w województwie lwowskim w latach 1939-1947. Zbrodnie popełnione przez nacjonalistów ukraińskich*, bd. i mw.; Sz. Siekierka, H. Komański, K. Buczacki, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939-1947*, Wrocław 2006.

¹⁹ H. Komański, Sz. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2006.

²⁰ M. Leszczyński, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski 1944-1992*, Lublin 2011.

²¹ S. Zych, *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1939-1944/1945*, Przemyśl 2011.

²² W. Szoldrski, *Martyrologium duchowieństwa polskiego pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945*, „Sacrum Poloniae Millennium”, 11 (1965) s. 7-477.

²³ Zob. M. Brudzisz CSsR, *Piśmiennictwo historyczne redemptorystów polskich do 1939 r.*, „Kościoł w Polsce. Dzieje i kultura”, 6 (2007) s. 121.

²⁴ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską*, t. III, Warszawa 1978; t. IV, Warszawa 1978.

²⁵ H. Dąbrowski, *Losy duchowieństwa diecezji łuckiej (1939-1945)*, „Biuletyn Informacyjny 27 Dywizji Wołyńskiej AK”, 2 (1990) s. 26-39.

ówczesnemu stanowi wiedzy na temat represjonowanych duchownych. Prawdopodobnie znaczny zakres chronologiczny i terytorialny, jaki autor objął swoimi zainteresowaniami, sprawił, iż w publikacji tej znalazły się informacje mylne, niemożliwe wówczas do zweryfikowania z powodu braku dostępu do niektórych archiwaliów²⁶.

Autorem niezwykle cennego leksykonu duchowieństwa represjonowanego w ZSRS jest ks. Roman Dzwonkowski. W swojej pracy ukazał represyjność władz ZSRS wynikającą z panującej w nim ideologii ateistycznej (czyli w okresie od 17 września 1939 r. do końca lat osiemdziesiątych). Zamieścił w niej szereg biografów zakonników, którzy zapłacili wysoką cenę za trwanie w wierności Kościołowi, a nawet za samą do niego przynależność²⁷. Biogramy zakonników represjo-

²⁶ T. Madala, *Polscy księża katolicycy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918 r.*, Lublin 1996.

²⁷ W publikacji tej zostały zamieszczone biogramy zakonników związanych z metropolią lwowską: Fabiana Abrantowicza s. Jana (1884-1909-1946), marianina; Antoniego Bałuta s. Andrzeja (1889-1915-1941), kapucyna; Aleksandra Włodzimierza Benia s. Stefana (1912-1939-1991), franciszkanina konwentalnego; Tadeusza Chabrowskiego (1909-1935-1941), jezuitę; Stanisława Chmury (1880-1903-1939), kapucyna; Józefa Czernieckiego (1909-1938-1996) salezjanina; Wojciecha Darzyckiego s. Jakuba (1918-1943-) bernardyna; Stefana Fabijańskiego (1912-1939) klero salezjańskiego; Józefa Gruzy (1922-1946-1969), franciszkanina konwentalnego; Antoniego Guzika s. Józefa (1892-1919-1966) salezjanina; Jana Haniewskiego (1873-1901-1942?), jezuitę; Bolesława Huczyńskiego (1904-1927-1944) karmelitę trzewickowego; Jamielnickiego Zygmunta Jana Tomasa (1913-1939 ?) franciszkanina; Albina Janochy (1912-1936-2001), kapucyna; Józefa Janasa (1911-1944-1980) jezuitę; Franciszka Józefa Kandefera (1916-1940-1987), kapucyna; Czesława Kaniaka (1982-1915-1941), dominikanina; Alojzego Kaszuby (1910-1933-1977), kapucyna w zakonie używającego imienia Serafin; Władysława Kielara (1912-1938-1972), dominikanina; Władysława Kiernickiego (1912-1939-1995), franciszkanina konwentalnego; Jana Waclawa Kołodziejczyka (1909-1938-1991), jezuitę; Waclawa Komorowskiego (1911-?), alumna franciszkańskiego; Ferdynanda Kazimierza Kozłowskiego (1902-1930-1968), jezuitę; Bolesława Kranca (1910-1933-1977), kapucyna używającego w zakonie imienia Remigiusz; Zbigniewa Królikowskiego (1919-1946-), franciszkanina konwentalnego; Kazimierza Lendziona (1913-1938-1992), redemptorystę; Franciszka Longawy (1872-1901-1941), dominikanina; Władysława Łanochy (1889-1930-1964), dominikanina; Wojciecha Łuszczki (1910-1936-), bernardyna; Felicjana Maciaszka (1913-1939-1959), bernardyna; Romana Madury (1892-1915-1989), dominikanina; Franciszka Marchewicza [Marchewicza] (1914-1938-1941?), franciszkanina reformatę; Stanisława Misiury (1919-1933-1941), dominikanina; Miszkurka później Mirowskiego Henryka Edwarda (19106-1932-1985), pijara; Jana Mokrzyckiego (1908-1936-1984), jezuitę; Romana Niewiteckiego (1891-1926-1942), salezjanina; Nowikowi [Cholewo] Wiktora (1905-1934-1979), jezuitę obrządku wschodniego; Jana Olszańskiego (1919-1942-2003), marianina; Dominika Pasiiecznego (1906-1934-1985), dominikanina; Stanisława Pittnera (1911-1937-1979), dominikanina; Stefana Radkiewicza (1912-1939-1942), karmelitę bosego; Ludwika Seweryna (1906-1934-1970), jezuitę; Mateusza Dominika Skibniewskiego (1881-1906-1939), jezuitę; Jana Spyrłaka (1895-1919-1941), dominikanina; Zygmunta Truskowskiego (1876-1901-1949), misjonarza św. Wincentego a Paulo; Tadeusza Walczaka (1906-1934-1987), jezuitę; Marcina Wilka (1917-1942-1998), kapucyna; Jana Woźniaka (1905-1934-?), bernardyna; Adama Znamierowskiego (1910-1936-1941), dominikanina. Zob. R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003. O aresztowaniu i procesie Fabiana Abrantowicza MIC pisze Irina Osipowa z moskiewskiego Memoriału.

nowanych przez komunistów po 1944 r. zamieszczone zostały w trzech tomach *Leksykonu duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*²⁸. W wielu jednak przypadkach osoby umieszczone w tym leksykonie, przed 1944 r. pełniły posługę na Kresach i w związku z tym były represjonowane.

Publikacją dotyczącą strat wśród kapłanów diecezji przemyskiej m.in. w okresie II wojny światowej jest książka *Świadkowie wiary Diecezji Przemyskiej z lat 1939-1964*, wydana pod redakcją ks. Stanisława Zygarowicza i ks. Witolda Jedynaka. Opublikowano w niej biogramy Sług Bożych pochodzących z terenu diecezji przemyskiej²⁹, jak również duchownych diecezjalnych i zakonnych, poległych w okresie II wojny światowej w wyniku eksterminacyjnej działalności Niemiec³⁰, Sowietów³¹ oraz OUN-UPA.

Zob. I. Osipowa, *Skazani jako szpiedzy Watykanu*, w: *Skazani jako „szpiedzy Watykanu” z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1918-1956*, red. R. Dzwonkowski SAC, Ząbki 1998, s. 130-137. Informacje o ks. Abrantowiczu znajdują się także w: *Album zmarłych ojców i braci Zgromadzenia Księża Marianów 1700-1997*, red. J. Abkowicz MIC, Warszawa-Stockbridge 1997, s. 101; J. Bukowicz MIC, *Świadkowie wiary. Marianie prześladowani przez hitlerizm i komunizm*, Warszawa 2001, s. 25-33. Ks. R. Dzwonkowski jest też autorem tekstu: *Represje wobec polskiego duchowieństwa katolickiego pod okupacją sowiecką 1939-1941*, w: *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941*, red. P. Chmielowiec, Rzeszów-Warszawa 2005, s. 139-149.

²⁸ *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002 zawiera: J. Żaryn, *Gurgacz Władysław Jan (1914-1949) jezuita*, s. 76-78; J. Żurek, *Łuszczkiewicz Zofia Maria (1898-1957) szaryta*, s. 163-166; t. 2, red. J. Myszor przy współudziale J. Żurka, Warszawa 2003 zawiera: I. M. Rusecki, *Bochenek Jan (1884-1971), bernardyn, imię zakonne Jeremiasz*, s. 26-27; S. Zygarowicz, *Cienciała Ludwik (1911-1945), salezjanin*, s. 40; Z. Gogola, *Dąbrowski Tadeusz (1911-1989), franciszkanin konwentalny, imię zakonne Eryk*, s. 56-57; W. Jedynak, *Dolata Jan (1911-1945), salezjanin*, s. 58-59; I.M. Rusecki, *Janusz Franciszek (1912-2002), bernardyn, imię zakonne Rufin*, s. 96-98; M. Kłakus, *Malik Marcin (1888-1972), jezuita*, s. 178; t. 3, red. J. Myszor, Warszawa 2006, zawiera: W. Musialik, *Chromik Józef (ur. 1922), jezuita*, s. 27-28; S.A. Bogaczewicz, *Deptuch Tadeusz (ur. 1919), franciszkanin konwentalny*; E.E. Maciejewski, *Fryszkiewicz Florian Julian Melchior (19109-1983), franciszkanin konwentalny*, s. 56-57; T. Balbus, *Górecki Antoni (1904-1966) franciszkanin konwentalny*, s. 63-64; E. Maciejewski, J. Myszor, *Nowakowski Bolesław (1912-2004), franciszkanin*, s. 147-148; M.A. Różański, *Sierotka Maciej Stefan (1900-1961) michalita*, s. 202-203; M.A. Różański, *Śmigiel Piotr (1906-1968) michalita*, s. 244.

²⁹ W książce znajdują się teksty poświęcone pochodzącym z terenu diecezji przemyskiej: zmarłemu w Gross-Rosen bł. ks. Władysławowi Błądzińskiemu CSMA (1908-1944); zmarłej w Auschwitz bł. s. Celestyny Faron SNMP (1913-1944); zmarłemu w Dachau bł. o. Wojciechowi Krystynowi Gondkowi OFM (1909-1942); zamordowanemu w Auschwitz bł. ks. Józefowi Kowalskiemu SDB (1911-1942); zmarłemu w trakcie transportu do Hartheim k. Linzu bł. o. Atanazemu Jakubowi Pankiewiczowi OFM (1882-1942); bestialsko zamordowanemu przez Niemców bł. o. Achillesowi Puchale OFMConv. (1911-1943).

³⁰ Wśród nich są biogramy: karmelity trzewickowego o. Antoniego Szymona Buszty (1907-1942) oraz jezuickiego kleryka Stanisława Bukowego (1910-1942) zmarłego w Dachau.

³¹ W dniu 30 maja 1945 r. żołnierze sowieccy zamordowali w Przemysłu dwóch salezjan: ks. Jana Dolatę (1911-1945) oraz br. Ludwika Cienciałę (1911-1945).

W 2002 r. ukazała się drukiem praca autorstwa ks. Zdzisława Peszkowskiego i Stanisława Zdrojewskiego *Katolicycy duchowni w Gólgocie Wschodu*³². Zawiera ona informacje o 3 701 kapłanach podanych zasadniczo represjom o charakterze personalnym.

Najnowsze zestawienia i wykazy dotyczące strat osobowych duchowieństwa zawarte zostały w publikacji *Słownik biograficzny duchowieństwa Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939-1945* pod redakcją ks. Józefa Krętosza i Marii Pawłowiczowej³³. Według przedstawionych danych w trakcie II wojny światowej na terenie metropolii lwowskiej śmierć poniosło 59 zakonników (wśród nich było 12 dominikanów, 10 franciszkanów konwentualnych, 8 bernardynów, 2 kapucynów, 4 franciszkanów reformatów, 5 jezuitów, 2 karmelitów, 2 karmelitów bosych, 1 misjonarz oblat, 1 palotyn, 4 pijarów, 3 saletynów, 3 salezjanin i 1 zmartwychwstaniec)³⁴. Najwięcej zabitych zakonników pochodziło z archidiecezji lwowskiej (43)³⁵. Z diecezji łuckiej zginęło 11, a z diecezji przemyskiej 5. Przy czym w odniesieniu do archidiecezji lwowskiej 29 zginęło za sprawą Sowietów, 5 z rąk Niemców (więzienia), 9 zostało zamordowanych przez Ukraińców. Na froncie zginęło 7 kolejnych.

Spośród zakonników diecezji łuckiej dwóch zostało zamordowanych przez Niemców, ośmiu zginęło z rąk Ukraińców. Zawierucha frontowa przyczyniła się do śmierci jednego zakonnika³⁶.

W diecezji przemyskiej zostało zamordowanych przez Sowietów dwóch zakonników. Ukraińcy zabili jednego zakonnika. W okolicznościach związanych z „frontem” zginęło dwóch kolejnych³⁷.

Łącznie na terenie metropolii lwowskiej zginęło za sprawą Sowietów 24 zakonników, 18 z rąk ukraińskich oraz 7 zamordowanych w wyniku działań Niem-

³² Z.J. Peszkowski, S.Z.M. Zdrojewski, *Katolicycy duchowni w Gólgocie Wschodu. Od księdza Pomirskiego do ks. Niedzielnia*, Pelplin-Warszawa-Lódź-Orchard Lake 2002.

³³ Zob. *Słownik biograficzny duchowieństwa Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939-1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007. Publikacja ta koryguje ustalenia zawarte w wydanej dwa lata wcześniej książce: *Lista strat wśród duchowieństwa Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945. Publikacja ku uczczeniu 60-tej rocznicy zakończenia II wojny światowej*, red. ks. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2005.

³⁴ Zob. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, *Wstęp*, w: *Słownik biograficzny duchowieństwa Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939-1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007, s. 13-15.

³⁵ Tamże, s. 14.

³⁶ Tamże, s. 14. Sylwetkę zamordowanego przez UPA, po okrutnych torturach 7 grudnia 1943 r. w Karpíowce, ks. Ludwika Wrodarczyka OMI przybliży książka: B. Janik, *Niezwykły świadek wiary na Wołyniu 1939-1943. Ks. Ludwik Wrodarczyk OMI*, Poznań 1993.

³⁷ Krętosz, Pawłowiczowa, *Wstęp*, s. 14. Pełna lista zob. H. Borcz, *Księża ofiary zbrodni wojennych lat 1939-1945 na terenie Diecezji Przemyskiej Obrządku Łacińskiego*, w: *Lista strat wśród duchowieństwa Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945. Publikacja ku uczczeniu 60-tej rocznicy zakończenia II wojny światowej*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2005, s. 64-65.

ców. Za sprawą innych okoliczności frontowych śmierć poniosło 10 zakonników³⁸.

Fundamentalną pracą dotyczącą historii zakonów w okresie II wojny światowej jest książka pod redakcją Jana Drausa i Jana Musiała *Diecezja Przemyska w latach 1939-1945, t. III. Zakony* wydana w drugim obiegu w ramach serii *Biblioteczka Przemyska* z omińnięciem cenzury³⁹. Publikacja ta przedstawia dzieje zgromadzeń męskich i żeńskich. Jest też nowatorskim podsumowaniem ówczesnego stanu wiedzy. Stanowi również punkt wyjścia dla badań o charakterze monograficznym dotyczących poszczególnych wspólnot. Powyższą publikację uzupełniały inne książki powstałe w ramach wspomnianej serii⁴⁰.

Okres okupacji sowieckiej Przemysła, represje wobec Kościoła – w tym także w odniesieniu do zakonów i zgromadzeń – w swoich artykułach przedstawili: Ewa Grin-Piszczek⁴¹ oraz ks. Henryk Borcz⁴². Dzieje Przemysła w okresie II wojny światowej opisał w kronice franciszkanów reformatów Rafał Woźniak OFM⁴³.

W odniesieniu do diecezji łuckiej dane o represjach wobec zakonów męskich i żeńskich zawierają niezwykle cenne prace Leona Popka⁴⁴ oraz Marii Dębów-

³⁸ Krętosz, Pawłowiczowa, *Wstęp*, s. 14. Omawiana lista strat nie obejmuje sióstr zakonnych pracujących na terenie metropolii lwowskiej. Postulat o konieczności tego typu badań zgłosił ks. Józef Krętosz w publikacji *Martyrologium duchowieństwa metropolii lwowskiej w latach II wojny światowej*, w: *Listy strat wśród duchowieństwa Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1945. Publikacja ku uczczeniu 60-tej rocznicy zakończenia II wojny światowej*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2005.

³⁹ *Diecezja Przemyska w latach 1939-1945, t. III. Zakony*, red. J. Draus, J. Musiał, Przemysł 1990.

⁴⁰ M. Matysik, M. Rudnicka, Z. Świstak, *Kościół katolicki w Jasielskiem 1939-1945*, Brzozów-Stalowa Wola 1991; J.F. Adamski, M. Lignowski, F. Oberc, T. Śliwa, *Kościół katolicki w brzozowskim i sanockim 1939-1945*, Brzozów-Przemysł 1992; P. Bartnik, J. Koziarz, *Dekanaty leżajski i sokolowski w latach okupacji hitlerowskiej*, Przemysł 1992.

⁴¹ E. Grin-Piszczek, *Polityka Sowietów wobec mieszkańców Przemysła na tle sytuacji terenów okupowanych przez ZSRR w latach 1939-1941*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 18 (2004) s. 106-112.

⁴² H. Borcz, *Powstała niczym Feniks z popiołów. W sześćdziesiątą rocznicę pożaru katedry łacińskiej w Przemysłu*, cz. 1, „Niedziela Przemyska”, nr 24 (377) z 17 VI 2001 r., s. 3-4; cz. 2, nr 25 (378) z 21 IV 2001, s. 3-4.

⁴³ R. Woźniak OFM, *Przemysł w latach II wojny światowej w relacji kronikarza klasztoru Franciszkanów-Reformatów*, przedm. A. Sroka OFM, Przemysł 1998.

⁴⁴ L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. I, Lublin 1997; tenże, *Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej (1918-1944)*, w: *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997*, oprac. L. Popek, Lublin 1997, s. 23-47; tenże, *Martyrologia duchowieństwa katolickiego na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1946 (straty z rąk nacjonalistów ukraińskich, głównie OUN-UPA)*, „Na rubieży”, 41 (1999) s. 10-13; zob. też: *Wołyński testament*, oprac. L. Popek, T. Trusiak, P. Wira, Z. Wira, Lublin 1997; *Okrutna przestroga*, oprac. J. Dębski, L. Popek, Lublin 1997; L. Popek, *Martyrologia duchowieństwa katolickiego na kresach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1946*, w: *Ojczyzna i wolność*, red. A. Barańska i in., Lublin 2000, s. 253-259; tenże, *Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944*, w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2003, s. 76-80; tenże, *Straty Kościoła Rzymsko-*

skiej⁴⁵. Jak dotychczas jedyną monografią lokalnego Kościoła katolickiego na Kresach jest książka autorstwa Marii Dębowskiej poświęcona kościołowi na Wołyniu w latach 1939-1945⁴⁶. W 2010 r. nakładem wydawnictwa Polihymnia ukazał się obszerny słownik *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939-1945*, autorstwa Marii Dębowskiej i Leona Popka⁴⁷.

Generalnie najwięcej informacji o represjach wobec zgromadzeń zakonnych zawartych zostało w ich monografiach historycznych. Tak jest w przypadku większości zgromadzeń męskich.

Losy wspólnot michalickich (zarówno michalitów, jak również michalitek) w latach II wojny światowej ukazując likwidację placówek we Lwowie, Berteiszowie, inwigilację kapłanów należących do zgromadzenia po wojnie przez UB, aresztowania michalitów z Miejsca Piastowego przedstawił Marcin A. Różański CSMA⁴⁸.

Znaczną literaturę – aczkolwiek nie wyczerpującą tematu badań – posiadają represje, jakie spotkały klasztory dominikańskie i przebywających w nich zakonników. O sytuacji klasztoru we Lwowie pisał na łamach „Tygodnika Powszechnego” Zygmunt Mazur OP⁴⁹ oraz w „Arcanach” Mariusz Krzysztofiński⁵⁰. Zaangażowanie dominikanów w struktury konspiracji w okupowanym Lwowie przedstawił w swoje książce Jerzy Węgiński⁵¹. Powstały również prace ukazujące męczeńską śmierć dominikanów w Czortkowie⁵². Zniszczenie klasztoru dominikańskiego w Podkamieniu przez żołnierzy SS Galizien oraz OUN-UPA przedstawił Aleksander Korman w książce wydanej w 1990 r. w Londynie⁵³. Przebieg mordu w Czortkowie w oparciu o wspomnienia Józefa Burdy OP zaprezen-

katolickiego na Wołyniu w latach 1939-1945, w: *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939-1944*, red. M. Sawczak, L. Popek, Sandomierz 2006, s. 98-122.

⁴⁵ M. Dębowska, *Posługa duszpasterska duchowieństwa diecezji łuckiej na Kresach Wschodnich I RP w czasie II wojny światowej*, w: *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, Lublin 1998, s. 31-41; też, *Materiały do dziejów Diecezji Łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941-1944*, Biały Dunajec-Lublin-Luck-Ostróg 2005.

⁴⁶ Taż, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.

⁴⁷ M. Dębowska, L. Popek, *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939-1945*, Lublin 2010.

⁴⁸ M.A. Różański CSMA, *Historia wspólnot Michalickich*, t. I, Marki 2005.

⁴⁹ Z. Mazur OP, *Dominikanie we Lwowie (1939-1946)*, „Tygodnik Powszechny”, 38 (2152) z 23 IX 1990 r., s. 4-5.

⁵⁰ M. Krzysztofiński, *Konwent oo. Dominikanów we Lwowie w latach 1939-1941*, „Arcana”, nr 69 (3/2006) s. 146-164.

⁵¹ J. Węgiński, *Lwowska konspiracja narodowa i katolicka 1939-1946*, Kraków 1994, s. 13, 141-142, 294.

⁵² Zob. Z. Mazur OP, *Prawda o Czortkowie*, „W Drodze”, 11-12 (1989) s. 52-53; M. Krzysztofiński, *Męczeństwo dominikanów w Czortkowie w lipcu 1941 r.*, „Studia Rzeszowskie”, 10 (2003) s. 191-202. O zabójstwie dominikanów pisze też: J.R. Nowak, *Przemilczane zbrodnie. Żydzi i Polacy na Kresach w latach 1939-1941*, Warszawa 1999, s. 51-53; K. Szymczyk, *Pomordowani w Czortkowie*, „Więź”, 37 (1994) nr 3, s. 185.

⁵³ A. Korman, *Nieukarane zbrodnie SS Galizien z lat 1939-1945*, Londyn 1990.

tował na łamach „Naszej Przeszłości” Jan Spież OP⁵⁴. Tragedię Podkamienia, jej przebieg ukazują dokumenty podane do druku przez ks. Józefa Wołczańskiego⁵⁵. Historyk ten opublikował także fragment kroniki dominikanów z Czortkowa dotyczący ataków ukraińskich⁵⁶.

Odmienne jednak wygląda stan badań odnośnie do represji dokonanych przez władze komunistyczne wobec zakonu kaznodziejskiego po 1944 r. Tematyka ta znalazła marginalne odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu i oczekuje na historyka, który ją opracuje.

Wojenne i powojenne losy saletynów przedstawił w swojej książce pt. *Saletyni w Polsce* Piotr Jamioł SC. Ukazał zarówno represje o charakterze personalnym⁵⁷, jak również o charakterze instytucjonalnym. Autor ten osobną publikację poświęcił domowi zakonnemu w Dębowcu⁵⁸.

Podstawowe informacje o represjach, jakie dotknęły po 1939 r. Towarzystwo Jezusowe znaleźć można w monumentalnej encyklopedii poświęconej działalności tego zakonu. Opracowana przez zespół jezuitów pod kierunkiem Ludwika Grzebienia SJ stanowi kompendium wiedzy o jezuitach, o losach ich klasztorów położonych na terenie metropolii lwowskiej po 1939 r. i zakonników w nich pra-

⁵⁴ J. Burda OP, *Wydarzenia w klasztorze dominikanów w Podkamieniu w latach 1943-1944*, „Nasza Przeszłość”, 93 (2000) s. 289-340.

⁵⁵ Zob. *Pismo o. Marka Krasa OP do o. Anzelma Jezierskiego OP z relacją o napadzie i mordach ukraińskich nacjonalistów w parafii Podkamień, Brody 15 III 1944 r.*, w: J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe, cz. I*, Kraków 2005, s. 76-79; *Relacja o. Mikołaja Wysockiego OP z napadu i mordów ukraińskich nacjonalistów w parafii Podkamień, 21 III 1943 r.*, w: tamże, s. 79-83; *Katalog ofiar mordów nacjonalistów w Podkarmieniu 12 III 1944 r. sporządzony przez o. Marka Krasa OP, Podkamień 1944 r.*, w: tamże, s. 95-99. Autor ten opublikował także dokument prezentujący przebieg napadu ukraińskich nacjonalistów na klasztor dominikanów w Bohorodczanach. Zob. *Pismo o. Maria Rozariana Brukana OP z relacją o napadzie ukraińskich nacjonalistów na parafię Bohorodczany*, w: tamże, s. 361-362; J. Wołczański, *Relacje z sowieckich przesłuchań świadków napadów ukraińskich nacjonalistów na klasztor oo. Dominikanów w Podkamieniu i okoliczne wioski w 1944 roku*, w: *Historia świadectwem czasów. Księdzu Profesorowi Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, 537-581; J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe, cz. II*, Kraków 2006, s. 682-718.

⁵⁶ Zob. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów*, s. 22-27.

⁵⁷ W chwili wybuchu wojny na terenie metropolii lwowskiej istniały następujące placówki saletyńskie: klasztor w Dębowcu, parafia św. Józefa w Stanisławowie, parafia Matki Bożej Królowej Polski we Lwowie, zakład wychowawczy dla chłopców w Rzeszowie oraz dom zakonny w Hurku. We Lwowie 17 września 1939 r. trzech księży saletynów (Klemens Schleis, Ludwik Wołek, Stanisław Zajchowski) zginęło w wyniku zbombardowania plebanii. W okresie II wojny światowej wszystkie placówki saletyńskie uległy dewastacji. Po zajęciu Hurka przez Sowieców w 1939 r. saletyni musieli opuścić dom zakonny. Powrócili do niego w 1945 r. Zob. P. Jamioł MS, *Saletyni w Polsce*, Kraków 2004, s. 81, 187.

⁵⁸ Tenże, *Dzieje sanktuarium Matki Bożej Saletyńskiej w Dębowcu w latach 1910-1996*, Kraków 2002.

cujących. Publikacja ta zawiera również biogramy jezuitów prześladowanych w okresie będącym przedmiotem niniejszego szkicu⁵⁹. Publikację ukazującą znaczenie Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów w Chyrowie, a potem jego likwidację przez Sowieców napisał ks. Jan Niemiec⁶⁰. Uzupełnieniem tej pracy w wymiarze personalnym jest słownik biograficzny wychowanków Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów w Chyrowie⁶¹. Część korespondencji ukazującej likwidację parafii prowadzonej przez jezuitów w Kochawinie, opublikował ks. Józef Wołczański⁶². Realia panujące w niemieckich obozach koncentracyjnych przedstawił w swoich wspomnieniach kardynał Józef Kozłowiecki⁶³.

Wraz z podziałem terytorium Polski w 1939 r., niejednokrotnie granicą podzielone zostały także liczne prowincje zakonne. Dzieje bernardynów pod okupacją niemiecką i sowiecką opisał Hieronim Eugeniusz Wyczawski OFM⁶⁴. Podał on, iż w granicach utworzonego przez Niemców, Generalnego Gubernatorstwa znalazło się 14 klasztorów prowincji bernardyńskiej. Kilka spośród nich leżało na terenie metropolii lwowskiej: Dukla, Krystynopol, Leżajsk, Sokal, Przeworsk, Rzeszów. Klasztory te obarczone zostały obowiązkiem przymusowych dostaw płodów rolnych, dotknęły je również ograniczenia zabraniające odwoływania się do tradycji narodowych w ramach kultu. O wiele gorzej wyglądała sytuacja klasztorów na terenach zajętych przez ZSRS (Brzeżany, Fraga, Gwoździec, Husiatyn, Leszniów, Lwów, Sambor, Zbaraż). Konwenty te zostały obłożone wysokimi podatkami, przynależne do nich gospodarstwa zostały skonfiskowane, utrudniano w nich sprawowanie kultu.

Uzupełnieniem tych publikacji jest zamieszczony na łamach „Przeglądu Kalwaryjskiego” w 1995 r. tekst ukazujący działalność niepodległościową o. Rufina Franciszka Janusza⁶⁵, jak również artykuły drukowane „W nurcie franciszkańskim” – piśmie naukowym Wyższego Seminarium Duchownego Franciszkanów w Krakowie. W tym ostatnim opublikowano kilka tekstów autorstwa Innocente-

⁵⁹ W 1939 r. na terenie metropolii lwowskiej znajdowały się następujące placówki i klasztory: Dubno, gdzie jezuita prowadzili Papieskie Seminarium Wschodnie (diecezja łucka); w archidiecezji lwowskiej: Lwów, Tarnopol, Kołomyja (rezydencja), Kochawina (rezydencja z administracją parafii), Stanisławów; w diecezji przemyskiej: Stara Wieś, Chyrów. Zob. *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004.

⁶⁰ J. Niemiec, *Zakład Naukowo-Wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886-1939*, Rzeszów-Kraków 1998.

⁶¹ *Chyrowiaci. Słownik biograficzny wychowanków Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO. Jezuitów w Chyrowie, 1886-1939*, oprac. L. Grzebień, J. Kochanowicz, J. Niemiec, Kraków 2000.

⁶² Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów*, s. 848-852.

⁶³ A. Kozłowiecki, *Ucisk i strapienie*, Kraków 2008.

⁶⁴ H.E. Wyczawski OFM, *Bernardyni Polscy, t. III, 1772-1946*, Kalwaria Zebrzydowska 1992, s. 407-423; *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.W. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.

⁶⁵ F. Borowski OFM, *Działalność patriotyczna i dzieje represji ojca Rufina Franciszka Janusza OFM w latach 1940-1991*, „Przegląd Kalwaryjski”, 5 (1998) s. 129-140.

go Ruseckiego OFM dotyczących represji wobec bernardynów w latach 1947-1952⁶⁶. Osobny tekst poświęcony losom świętyń rzymskokatolickich we Lwowie napisał Zdzisław Gogola OFMConv.⁶⁷

Cennym źródłem wiedzy są opublikowane fragmenty kronik klasztornych z Sokala⁶⁸, Leszniowa⁶⁹, opis wydarzeń we Fradze, Sokalu i Krystynopolu⁷⁰. Niewątpliwie odczuwalny jest brak monografii poszczególnych klasztorów bernardyńskich. Przy czym uwaga ta dotyczy także innych zakonów czy zgromadzeń. Jak dotychczas ukazała się jedynie monografia klasztoru w Zbarażu, nie zawierająca jednak nazbyt wielu danych o losach klasztoru w latach 1939-1946⁷¹.

Ukoronowaniem dotychczasowych badań nad historią bernardynów jest publikacja *Pięćset lat obecności OO. Bernardynów w Polsce (1453-2003)*. Zawiera ona tekst autorstwa Romana Oktawiana Jusiaka OFM⁷² przedstawiający działalność społeczno-patriotyczną Bernardynów w XX wieku. Szczególnie wiele miejsca autor poświęcił na przybliżeniu zaangażowania bernardynów w pomoc ludności cywilnej podczas II wojny światowej, ich udziału w strukturach ZWZ-AK oraz po wojnie w Zrzeszeniu WiN. W przeciągu lat 1939-1944 bernardynów za sprawą Niemców i Sowieców dotknęły liczne represje. O wiele większe straty ponieśli jednak bernardyni z rąk UPA⁷³.

Innym zgromadzeniem posiadającym domy zakonne na terenie metropolii lwowskiej byli franciszkanie konwentualni. Powojenne losy krakowskiej prowincji franciszkanów zaprezentował Symeon Bar OFM Conv.⁷⁴ Losy klasztoru franciszkanów Jaśle w okresie okupacji niemieckiej, aresztowania i utrudnienia

⁶⁶ I. Rusecki OFM, *Represje władz komunistycznych PRL względem zakonników bernardyńskich w latach 1947-1952*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 13 (2004) s. 147-169; tenże, *Życie i działalność Bernardynów w latach okupacji i Polski Ludowej (1939-1952)*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 12 (2003) s. 155-181.

⁶⁷ Z. Gogola OFMConv., *Z życia Kościoła Rzymskokatolickiego we Lwowie w latach 1939-1946 według źródeł radzieckich*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 10 (2001) s. 167-185.

⁶⁸ *Fragment kroniki klasztoru bernardynów w Sokalu dotyczący wydarzeń od 1 września do 14 października 1939 r.* opracował M. Krzysztofiński, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939-1941)*, wstęp i redakcja T. Bereza, Rzeszów 2006, s. 48-58; Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów*, s. 352-362.

⁶⁹ Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów*, s. 178-243. W publikacji tej zamieszczono również fragment wspomnień o. Konstancjusza Włodyki OFM Bern., tamże. s. 599-625.

⁷⁰ Tamże, s. 484-489, 556-591,

⁷¹ J. Kachel, *Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1626-1946)*, Kalwaria Zebrzydowska 2001.

⁷² Zob. R.O. Jusiak OFM, *Spoleczno-pedagogiczna aktywność Bernardynów w XX wieku*, w: *Pięćset lat obecności OO. Bernardynów w Polsce (1453-2003)*, red. W.F. Murawiec, D.A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska-Kraków 2006, s. 337-376.

⁷³ We Fradze, w lutym 1944 r. zginęli: o. Witalis Borsuk, o. Joachim Szafranec oraz br. Roch Sałek. W marcu 1945 r. zabity został także o. Stanisław Mucha z klasztoru w Sokalu. Zob. Jusiak OFM, *Spoleczno-pedagogiczna aktywność Bernardynów w XX wieku*, s. 363-370.

⁷⁴ S.J. Bar OFMConv., *Krakowska Prowincja Franciszkanów po drugiej wojnie światowej (1945-1990)*, „W nurcie franciszkańskim”, 7 (1998) s. 297-337.

dotyczące budowy nowego kościoła i kaplicy ze strony władz komunistycznych po wojnie przedstawił Zdzisław Świstak⁷⁵. Opublikowane są również fragmenty kroniki konwentu z Kalwarii Paclawskiej dotyczące okresu okupacji sowieckiej⁷⁶. Ich dopełnieniem są opublikowane fragmenty kronik klasztornych z Hanaczowa⁷⁷ i Horyńca⁷⁸.

W wydanej w 2005 r. księdze jubileuszowej z okazji czterechsetlecia przybycia karmelitów bosych do Polski dzieje prowincji polskiej zakonu zaprezentował Czesław Gil OCD⁷⁹. W swojej pracy autor opisywał dzieje klasztorów i zakonników z Wiśniowca (diecezja łucka) oraz ze Lwowa⁸⁰.

Historykiem prezentującym losy domów i placówek należących do Towarzystwa Salezjańskiego jest ks. Waldemar Żurek⁸¹. Spod jego pióra wyszło szereg publikacji ukazujących represje zarówno władz sowieckich, jak również poczynionych przez Niemców⁸². Ks. W. Żurek zajął się również przedstawieniem działań komunistów zmierzających konsekwentnie po 1944 r. do ograniczenia, a potem zlikwidowania szkolnictwa salezjańskiego⁸³. Autor ten zaprezentował także sylwetki salezjanów pracujących na Wschodzie i represje, jakie ich za to spotkały⁸⁴. Opublikowany został także drukiem fragment kroniki Zakładu św. Józefa

⁷⁵ Z. Świstak, *Franciszkanie w Jaśle*, Jasło 1995.

⁷⁶ A. Uchman OFMConv., *Fragment kroniki konwentu oo. Franciszkanów w Kalwarii Paclawskiej od 26 sierpnia 1939 do 21 lipca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofiński, wsp. A. Brożyniak, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 277-323. Zob. też publikację dotyczącą sanktuarium w Kalwarii Paclawskiej: J.S. Barcik, *Kalwaria Paclawska*, Warszawa 1985.

⁷⁷ J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów*, s. 32-44.

⁷⁸ Tamże, s. 45-52.

⁷⁹ Cz. Gil OCD, *Prowincja Polska w latach 1911-1947*, w: *Karmelici bosci w Polsce 1605-2005. Księga jubileuszowa*, red. Cz. Gil OCD, Kraków 2005, s. 293-346.

⁸⁰ Pierwszy z wymienionych klasztorów w 1939 r. został zamieniony przez Sowieców na szpital. Zakonnicy odzyskali go dopiero po opanowaniu miasta przez Niemców w lipcu 1941 r. Na początku lutego 1944 r. klasztor został spalony przez UPA. Dzień wcześniej 7 lutego członkowie UPA zamordowali o. Kamila Gleczmiana i br. Cypriana Lasonia.

⁸¹ W setną rocznicę przybycia salezjanów do Przemyśla autor ten opublikował tekst, w którym omawiając aspekty wychowawcze i dydaktyczne pracy salezjanów przypomniał także represje, jakie spotkały ich dzieło od 1939 r. Zob. W.W. Żurek, *Inicjatywy wychowawcze i dydaktyczne salezjanów w Przemyślu*, w: *100 lat Salezjanów w Przemyślu (1907-2007)*, red. J. Gocko SDB, K. Skalka SDB, Przemyśl 2007, s. 88-126.

⁸² W.W. Żurek, *Salezjańskie szkolnictwo ponadpodstawowe w Polsce 1900-1964*, Kraków 1993; A. Świeży, W.W. Żurek, *Salezjańska działalność wychowawczo-dydaktyczna w Przemyślu na Zaszanie w latach 1907-1945*, ABMK, 82 (2004) s. 305-378.

⁸³ Tenże, *Salezjańskie szkolnictwo ponadpodstawowe w Polsce 1900-1963. Rozwój i organizacja*, Lublin 1996.

⁸⁴ Tenże, *Salezjańscy męczennicy Wschodu*, Kielce 2003.

w Przemysłu⁸⁵. W 2014 r. ks. Waldemar Żurek opublikował tekst poświęcony losom salezjanów na Wołyniu⁸⁶.

Dzieje klasztorów i zakonników ze Zgromadzenia Misjonarzy św. Wincen-
tego à Paulo na terenie archidiecezji lwowskiej w sposób wyczerpujący ukazana
została w pierwszym tomie monografii tego zgromadzenia. Tak jak inne zgroma-
dzenia czy zakony i księża misjonarzy spotkało szereg trudności i represji⁸⁷.

Fundamentalną pracą ukazująca losy kapucynów na terenie metropolii lwow-
skiej w latach 1939-1950 jest dwutomowy słownik kapucynów autorstwa o. Lu-
dwika Gadacza⁸⁸.

Publikację tę uzupełniają rozprawy autorstwa Józefa Mareckiego dotyczą-
ce represji, jakie dotknęły prowincję krakowską kapucynów w okresie II wojny
światowej⁸⁹.

Bezcenne dla historii kapucynów są wspomnienia o. Kosmy Lenczewskiego,
legendarnego kapelana Legionów Polskich, który opisał w nich nie tylko swoją
służbę w Legionach, także okres ukrywania się w okupowanym przez Sowieców
Lwowie w latach 1939-1940⁹⁰.

Do memuarystyki kapucyńskiej zaliczyć także należy wspomnienia o. Re-
migiusza Kranca (obejmujące okres od lipca 1939 r. aż do jego powrotu z Koły-
my do Polski w 1948 r.)⁹¹, wspomnienia Albina Janochy OFM^{Cap.}⁹², jak również
późniejsze i pisane z perspektywy wielu lat wspomnienia Hieronima Warachima
OFM^{Cap.}⁹³. Bezcennym źródłem są wydane w 1994 r. w Krakowie wspomnienia
i zapiski Serafina Kaszuby OFM^{Cap.}⁹⁴. W 2001 ukazały się również wspomnienia

⁸⁵ J. Liszka, *Fragment kroniki Zakładu św. Józefa w Przemysłu dotyczący działalności pod oku-
pacją sowiecką od września 1939 do kwietnia 1940*, opracował A. Świeży SDB, w: *Lwowskie pod
okupacją sowiecką*, s. 264-276.

⁸⁶ W.W. Żurek, *Wołyńskie ślady męczeństwa salezjanów z czasów II wojny światowej*, w: *Uni-
versitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, Lublin
2014, s. 325-335.

⁸⁷ Na przykład w Białym Kamieniu plebanię Sowieci zamienili na ośrodek zdrowia. We Lwo-
wie kościół zamieniono na magazyn warzyw i owoców. Z kolei w Łyskowie z domu zakonne-
go uczyniono szpital. *Misjonarze św. Wincenego à Paulo w Polsce (1651-2001)*, t. I *Dzieje*, red.
S. Rospond CM, Kraków 2001, s. 336-341.

⁸⁸ L.J. Gadacz, *Słownik Polskich Kapucynów*, t. I, Wrocław 1985, t. II, Wrocław 1986.

⁸⁹ J. Marecki, *Represje wobec kapucynów prowincji krakowskiej w latach II wojny światowej*,
„*Studia Franciszkańskie*”, 7 (1996) s. 311-351; tenże, *Działalność oświatowa i patriotyczna kapucy-
nów prowincji krakowskiej w okresie II wojny światowej*, w: *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Peda-
gogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne IV. In honorem Jan Związek*, red. A.J. Zakrzewski,
Częstochowa 1997, s. 211-237.

⁹⁰ K. Lenczowski, *Pamiętnik kapelana Legionów*, Kraków-Krosno 1989.

⁹¹ Publikacja ta powstała w ramach *Biblioteki Wołania z Wołynia*. Zob. R. Kranc OFM^{Cap.},
W drodze z Ostroga na Kołymę, red. W.J. Kowalów, J. Marecki, Kraków 1998.

⁹² A. Janocha, *Pod opieką Matki Bożej. Wspomnienia sybiraka 1939-1956*, Wrocław 1993.
Na temat o. Janochy zob.: W. Krawczyński, *Ojciec Albin Janocha*, „*Zesłaniec*”, 4 (1999) s. 123-139.

⁹³ H. Warachim, *Kapucyńska odyseja przez Podole i Wołyń*, Biały Dunajec-Ostróg 2004.

⁹⁴ S. Kaszuba OFM^{Cap.}, *Strzępy. Wspomnienia i zapiski*, oprac. H. Warachim OFM^{Cap.},
K. Świerżowski, Kraków 1994. Na jego temat zob.: A. Janocha, *O. Serafin Alojzy Kaszuba z zakonu*

Hilarego Wilka OFMCap.⁹⁵ Informacje zawarte w wymienionych publikacjach porządkuje syntetyczna książka autorstwa ks. Józefa Mareckiego i Rolanda Prejsa OFMCap. opisująca historię kapucynów w Polsce⁹⁶.

Represje nie ominęły także zakładu bonifratrów w Iwoniczu Zdroju. W roku 1940 spłonął szpital prowadzony przez zakonników. Przyczyny pożaru do dziś nie są znane. Po odbudowaniu go w 1942 r., Niemcy zajęli go na koszary dla żołnierzy SS-Galizien. 23 II 1943 r. Niemcy rozstrzelali w Warzycach 23 umysłowo chorych pacjentów. Poza szpitalem, Niemcy wykwaterowali bonifratrów z klasztoru zajmując go na mieszkania. W 1941 r. w rezultacie pobicia przez Niemców, pragnących wymusić przyjęcie volkslisty zmarł brat Elias Smolka⁹⁷.

Represje dotknęły także zakonników i klasztory ze strony władz komunistycznych na terenie Polski Ludowej. Po 1944 r. zaangażowanie poszczególnych kapłanów czy nawet całych klasztorów w działalność podziemną (niejednokrotnie traktowana jako przedłużenie sprawowanych funkcji w szeregach AK) sprawiła, iż znalazły się one w orbicie zainteresowania UB. Tak było w przypadku m.in. dominikanów, bernardynów, franciszkanów konwentualnych, jezuitów⁹⁸. W przypadku tych pierwszych wspierali oni struktury WiN w Tarnobrzegu⁹⁹. W efekcie, z obawy przed represjami opuścili Tarnobrzeg. Borek Stary był z kolei miejscem licznych zebrań żołnierzy poakowskich oddziałów. Wśród bernardynów szczególnym wsparciem cieszyły się struktury SN i NZW wspierane przez konwent rzeszowski¹⁰⁰ oraz leżajski¹⁰¹. W Przeworsku działalność konspiracyjną prowadził o. Janusz Rufin. W Sanoku o struktury WiN otarł się o. Franciszek Porzycki OFMConv., który z obawy przed aresztowaniem wyjechał¹⁰². Struktury WiN wspierali także franciszkanie jasielscy. Aresztowania nie uniknęli ojcowie

OO. Kapucynów 1910-1977, Kraków 1981; A. Janocha, *Otiec Serafin Aloiz Kaszuba (1910-1977)*, Biłaj Dunajec 1999.

⁹⁵ H.M. Wilk OFMCap., „*Ty nie zginiesz*”, Lublin 2001.

⁹⁶ J. Marecki, R. Prejs, *Zarys historii kapucynów w Polsce*, Kraków 2004.

⁹⁷ K. Nycz, *Szlakiem iwoniczkich partyzantów 1939-1945*, Iwonicz-Jasło 2000, s. 66-67, 95-96; H. Łań-Mirowska, *Bonifratrzy w Polsce (1609-1983)*, Rzym 1984, s. 97-102.

⁹⁸ P. Fornal, *Konspiracja ZWZ-AK na terenie powiatu Brzozów (1940-1945). Geneza, struktura, działalność i likwidacja*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, 26-27 (2007) s. 97-98, 171-172.

⁹⁹ Archiwum Rady WiN Tarnobrzeg przechowali przed UB dominikanie: Bronisław Pittner oraz Teofil Patynek. Zob. M. Krzysztofiński, *Duchowieństwo w strukturach Rady WiN Tarnobrzeg*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, 19-20 (2003) s. 185-192.

¹⁰⁰ K. Kaczmarek, *Okręg Rzeszowski Stronnictwa Narodowego i Narodowego Zjednoczenia Wojskowego (Narodowej Organizacji Wojskowej) w latach 1944-1947 (zarys problematyki)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, 21 (2004) s. 88.

¹⁰¹ Tenże, *Podziemie narodowe na Rzeszowszczyźnie 1939-1944*, Rzeszów 2003.

¹⁰² Zob. G. Ostasz, *Okręg Rzeszowski Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość. Model konspiracji, struktur, dzieje*, Rzeszów 2006, s. 651, 670. W pracy autor ten opisał także działalność innych zakonników w strukturach WiN.

z tegoż klasztoru: Tadeusz Dąbrowski oraz Wit Nowakowski¹⁰³. Z WiN współpracował także o. Tadeusz Deptuch¹⁰⁴.

Wzmożenie represji UB wobec Kościoła Rzymskokatolickiego nastąpiło w 1947 r. W sposób oczywisty represje te stały się udziałem zakonów męskich. W 1950 r. jej wyrazem było prowadzenie sprawy operacyjnej o kryptonimie „Baszta” przez Wydział V WUBP Rzeszów wobec bernardynów z Rzeszowa. Rozpracowaniu poddano także klasztor dominikanów w Jarosławiu oraz bernardynów w Dukli, Przeworsku, Leżajsku. Sekcja V wydziału V WUBP w Rzeszowie posiadała wówczas zewidencjonowanych zakonników należących do zgromadzeń dominikanów, kapucynów, bernardynów, salezjanów i saletynów¹⁰⁵. Działania te były kontynuowane w formie ciągłej aż do 1956 r. Ich największa intensyfikacja przypadła na lata 1952-1955.

Osobną kategorią represji było powstrzymywanie powstawania nowych placówek zakonnych, poprzez utrudnianie zwrotu zagrabionych kościołów i świątyń. Przykładem są zabiegi podejmowane przez karmelitów bosych z Przemyśla, które przedstawił Andrzej Zapałowski¹⁰⁶.

Wszystkie zakony i zgromadzenia – w wielu wypadkach wraz z wiernymi – opuściły Kresy do 1946 r., pozostawiając bez opieki szereg świątyń. Aktywny udział w nakłanianiu do wyjazdu na teren komunistycznej Polski odegrały sowieckie służby specjalne. Dlatego bez dostępu do archiwaliów przez nie wytworzonych opisanie tego exodusu w sposób szczegółowy jest obecnie niemożliwe.

Po 1946 r. na terenie metropolii lwowskiej pozostali nieliczni duchowni. Wśród nich byli zakonnicy: franciszkanin konwentualny Rafał Władysław Kiernicki OFMConv. (1912-1995)¹⁰⁷, kapucyn, Sługa Boży o. Serafin Kaszuba OFM-

¹⁰³ Zob. E. Maciejewski OFMConv., *O. Wit Nowakowski (1912-2004)*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 14 (2005) s. 169-173.

¹⁰⁴ Na temat zaangażowania w struktury WiN o. Deptucha zob. T. Balbus, *Deptuch Andrzej Tadeusz (1919)*, w: *Ludzie podziemia AK-WiN w Polsce południowo-wschodniej (1945-1948)*, t. II, Komenda Obszaru Lwowskiego, Okręg Lwów, Okręg Tarnopol, Wrocław 2004, s. 189-192; tenże, *Deptuch Tadeusz (1919-?)*, franciszkanin, kapelan, łącznik i archiwista AK, „NIE” i WiN, w: *Małopolski Słownik Biograficzny Uczestników Działań Niepodległościowych 1939-1956*, t. VII, Kraków 2001, s. 42-45; T. Balbus, A.S. Bogaczewicz, *Andrzej Tadeusz Deptuch – franciszkanin w służbie Kościoła i Ojczyzny*, „Studia Rzeszowskie”, 9 (2002) s. 11-36; T. Balbus, A.S. Bogaczewicz, *Kapłańskie losy. Wspomnienia wrocławskiego więźnia*, „Gość Niedzielny”, nr 16 z 21 IV 2002 r. Dodatek lokalny: „Nasza Diecezja. Wrocław”, 16 (342) s. 26.

¹⁰⁵ Zob. M. Krzysztofiński, *Inwigilacja duchowieństwa Kościoła Rzymskokatolickiego przez WUBP/WU ds. BP w Rzeszowie oraz jednostki mu podległe w latach 1944-1956. Zarys problematyki*, w: *Męczennicy i świadkowie wiary. Represje komunistyczne wobec duchowieństwa na Rzeszowszczyźnie*, red. S. Nabywaniec, Rzeszów 2006, s. 144.

¹⁰⁶ A. Zapałowski, M. Zięba, *Zmagania oo. karmelitów bosych o odzyskanie kościoła i klasztoru w Przemyślu w latach 1946-1958*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 17 (2003) s. 139-162; A. Zapałowski, *Starania oo. karmelitów bosych o odzyskanie kościoła i klasztoru w Przemyślu na tle walki rządu z Kościołem katolickim w latach 1946-1959*, w: *Powiat przemyski w latach 1944-1956*, red. K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, Przemyśl-Rzeszów 2006, s. 143-169.

¹⁰⁷ Zob. W.S. Paryna, *O. Rafał Kiernicki-duszpasterz w katedrze lwowskiej*, „Tygodnik Powszechny”, 50 (1988) z 11 XII 1988 r., s. 5; S.J. Barcik OFMConv., *Rafał Władysław Kiernicki*

Cap. (1910-1977)¹⁰⁸, kapucyn o. Hilary Marcin Wilk OFM Cap. (1917-1988)¹⁰⁹, franciszkanin o. Martynian Darzycki OFM (ur. 14 II 1918 r.)¹¹⁰, franciszkanin konwentualny o. Odoryk Beń (1912-1991)¹¹¹, redemptorysta o. Aleksander Ka-

-franciszkanin (1912-1995), „W Nurcie Franciszkańskim”, 9 (2000) s. 239-285; J. Krętosz, *Katedra obrządku łacińskiego we Lwowie i jej proboszcz o. Rafał Kiernicki OFM Conv. w latach 1948-1991*, Katowice 2003; J. Pietrzak, *Lwowski „ksiądz Marek” naszych czasów*, „Rzeczpospolita”, nr 139 z 13-14 VI 1992 r., dodatek „Zawsze w Sobotę”, s. 1; R. Kiernicki, *Duszpasterz mimo woli*, w: *Wytwać i przetrwać jak Bóg daje. Świadkowie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Sowieckiej (1917-1991)*, red. J. Wołczański, Kraków 2010, s. 253-306.

¹⁰⁸ Zob. *Sluga Boży o. Serafin Kaszuba (1910-1977). Materiały z sympozjum poświęcone życiu i działalności Sługi Bożego o. Serafina Kaszuby, kapucyna. WSD Kapucynów, 5 III 1944.*, red. J. Marecki, Kraków 1994, s. 471-493; W.J. Kowalów, *Odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego w obecnym dekanacie rówieńskim (1989-1997)*, w: *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. Materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r.*, oprac. L. Popek, Lublin 1999, s. 115-117; H. Warachim, *Włóczęga Boży*, Łódź 1996. O. Kaszuba, nazywany apostołem Wołynia (obejmował swoją działalnością m.in. Dubno, Korzec, Krzemieniec, Ostróg, Równe, Sarny i Zdobunów) w 1958 r. otrzymał zakaz pełnienia funkcji kapłańskich. W 1961 r. w wyniku ciągłych szykan wyjechał na teren Kazachstanu. Pełnił też posługę na Syberii oraz na terenie Rosji, Litwy i Łotwy. Zmarł 20 IX 1977 r. we Lwowie. Zob. J. Marecki, *Próba przedstawienia i oceny działalności duszpasterskiej o. Serafina Kaszuby w Kazachstanie*, w: *Sluga Boży o. Serafin Kaszuba (1910-1977)*, s. 67-78; J. Marecki, *Kalendarium życia i działalności Sługi Bożego o. Serafina Kaszuby*, w: tamże, s. 79-97. Na temat posługi księży z Polski na terenie Kazachstanu zob. szerzej: R. Dzwonkowski SAC, *Praca księży polskich w Kazachstanie po II wojnie światowej*, w: *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*, red. S. Ciesielski, A. Kuczyński, Wrocław 1996.

¹⁰⁹ Zob. J. Szymański, *Hilary Marcin Wilk OFM Cap. – syn ziemi kolbuszowskiej (1917-1998)*, w: *Ecclesiae, patriae et homini serviens. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Kazimierzowi Górnemu z okazji 70. rocznicy urodzin oraz piętnastolecia posługi pasterskiej w kościele rzeszowskim*, t. I, Rzeszów 2007, s. 561-577. O. Wilk pracował na terenie diecezji zytomierskiej na Wołyniu. W maju 1946 r. został aresztowany i osadzony w więzieniu w Żytomierzu. Został skazany na 8 lat zesłania do łagrów i zakaz powrotu do obwodu zytomierskiego. Wolność odzyskał w 1952 r. Pełnił posługę duszpasterską w kościołach w Barze, Brahiłowie, Łuczyncu, Snitkowie i Wierzbowcu, za co spotkało go szereg represji. W 1959 r. został skazany na rok pracy przymusowej za zorganizowanie katechizacji dzieci i młodzieży. Po jej odbyciu powrócił do Polski.

¹¹⁰ Zob. L. Karłowicz, *Ciernista droga. Życie i działalność O. Martyniana Darzyckiego OFM więźnia Kołomy*, Kalwaria Zebrzydowska 1997. O. Martynian Darzycki, od jesieni 1944 r. swoją posługą duszpasterską objął tereny województw kijowskiego i zytomierskiego. W marcu 1946 r. został aresztowany i osadzony w więzieniu w Żytomierzu. Skazany na 8 lat łagrów „za zdradę ojczyzny” i przynależność do AK, został zesłany na Kołymę. Z łagrów zwolniono go dopiero w 1952 r. Potem pracował od 1953 r. w Murafie (obecnie diecezja kamieniecko-podolska), a od 1957 r. w Miastkówce (obecnie diecezja kijowsko-zytomierska). W 2010 r. ks. Józef Wołczański opublikował wspomnienia Wandy Hryniewicz poświęcone o. M. Darzyckiemu. W. Hryniewicz, *Parafia Miastkówka na Podolu i jej pasterz o. Martynian Darzycki OFM Bern. (1918-2009)*, w: *Wytwać i przetrwać jak Bóg daje. Świadkowie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Sowieckiej (1917-1991)*, red. J. Wołczański, Kraków 2010, s. 235-252.

¹¹¹ Zob. S.J. Barcik OFM Conv., *Ojciec Odoryk Beń – legenda Kazachstanu*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 10 (2001) s. 147-167; Z. Szuba, *Zmarł zasłużony duszpasterz polski w Kazachstanie. Śp ojciec Odoryk Beń OFM Conv.*, „Słowo Powszechne”, nr 148 (13154) z 28-30 VI 1991 r., s. 8.

łużewski (1906-1980), redemptorysta o. Kazimierz Lendzion (1913-1992)¹¹², redemptorysta o. Marcin Karaś (1910-2003)¹¹³, jezuita o. Marcei Wysokiński (1884-1959)¹¹⁴, franciszkanin reformata o. Piotr Ratusiński (1891-1951)¹¹⁵, bernardyn o. Aleksander Wójcik (1871-1951)¹¹⁶, misjonarz św. Wincentego a Paulo ks. Zygmunt Truszkowski (1876-1949)¹¹⁷, bernardyn o. Jacek Bobera (1893-1966)¹¹⁸, marianin, ks. bp Jana Olszański (1919-2003)¹¹⁹, od 1991 r. ordynariusz odnowionej diecezji kamieniecko-podolskiej. Ich posługa duszpasterska wykraczająca niejednokrotnie poza teren archidiecezji lwowskiej, sprawiała, iż poddawani byli licznym represjom. Obecnie trudno przecenić znaczenie pracy tych duchownych,

Od 1944 r. o. Beń pełnił posługę duszpasterską w diecezji kamienieckiej. Skazany został za rzekome szpiegostwo na 8 lat łagrów. Po zwolnieniu katorgi pozostał w ZSRS i objął swoją posługą Kazachstan i Syberię.

¹¹² Ojcowie Kałużewski, Lendzion oraz Karaś aż do 1948 r. przebywali w klasztorze redemptorystów w Mościskach. Po jego zamknięciu w 1948 r., pracowali w okolicach Sambora. O. Kałużewski zmuszony był z powodu odmowy wydania paszportu sowieckiego, powrócić w 1959 r. do Polski. W latach 1958-1959 do kraju powrócili także wypuszczeni po kilku latach uwięzienia o. Karaś oraz o. Lendzion. W 1989 r. na łamach „Ładu” ukazała się z rozmowa z o. Kazimierzem Lendzionem. Zob. *Mościska, Sambor, łagry – z o. Kazimierzem Lendzionem, redemptorystą, o posłudze kapłańskiej na terenie ZSRR rozmawia Adam Hlebowicz*, „Ład”, 33 (1989) s. 9. W 2010 r. ukazał się tekst ks. Józefa Wołczańskiego opisujący represje sowieckie wobec o. Kazimierza Lendziona. J. Wołczański, *Aresztowanie, proces i zesłanie o. Kazimierza Lendziona CSsR w Związku Radzieckim w roku 1952*, w: *Wytrwać i przetrwać jak Bóg daje. Świadkowie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Sowieckiej (1917-1991)*, red. J. Wołczański, Kraków 2010, s. 495-507.

¹¹³ Drukiem wydano jego wspomnienia: M. Karaś, *Szlakiem zesłańców. Szesnaście trudnych lat w ZSRR 1944-1959*, Kraków 1998. W 2010 r. opublikowano artykuł: M. Sadowski CSsR, *Proces i sowieckie represje wobec o. Marcina Karasia CSsR (1910-2003)*, w: *Wytrwać i przetrwać jak Bóg daje*, s. 307-328.

¹¹⁴ Ks. Wysokiński był obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. Szerzej na jego temat zob. J. Szymański, *Kościół katolicki na Podolu. Obwód Winnicki 1941-1964*, Lublin 2003, s. 289-293. W pracy tej autor ukazuje również posługę duszpasterską H.M. Wilka OFMCap, W. Darzyckiego OFM, A. Bienia OFM. Zob. też. J. Szymański, *Marcei Wysokiński SJ (1884-1959) – Świadek Wiary i Nadziei na Podolu*, „Teki Komisji Historycznej”, 3 (2006) s. 187-199.

¹¹⁵ Po wojnie był duszpasterzem wędrownym na Ukrainie. Zmarł w Żółkwi. Zob. A. Hlebowicz, *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944-1992*, Gdańsk 1993, s. 153.

¹¹⁶ Po wojnie pełnił posługę w Samborze. Tamże, s. 153.

¹¹⁷ Tamże, s. 153. Zob. też: G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997, s. 209-210.

¹¹⁸ W latach 1945-1958 pracował w Samborze. Potem opuścił USRS. Tamże, s. 153.

¹¹⁹ J. Wołczański, *Ksiądz biskup Jan Olszański. Duszpasterz-patriota-człowiek*, w: *Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. J. Wołczański, Kraków-Kamieniec Podolski 2001, s. 9-19. Zob. też: K. Renik, J. Olszański, *Wygnali mnie z Gródka*, w: K. Renik, *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi Kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie 1990-1991*, Warszawa 1991, s. 293-303; J. Olszański, L. Danilecka, *Troski pasterza diecezji*, w: S. Kurlandzki, L. Danilecka, *Panie, do kogóż pójdziemy? Marianie na Ukrainie*, Warszawa 2001, s. 69-74; R. Federczyk, *Ksiądz biskup Jan Olszański, jakiego dane mi było poznać. Wspomnienia*, „Studia Catholica Podoliae”, 3 (2004) nr 3, s. 572-629.

gdyż byli oni jedynymi depozytariuszami wiary, jak również polskości. Dzięki ich posłudze możliwe też było odrodzenie Kościoła Rzymskokatolickiego na Ukrainie po upadku komunizmu¹²⁰.

Osobnym zagadnieniem – tragicznym dla rozproszonych po Polsce wiernych – jest dewastacja pozostawionych na terenie metropolii lwowskiej obiektów sakralnych (świątyń, kaplic, cmentarzy, sprzętów liturgicznych, jak również archiwaliów). Skalę dewastacji jakiej zostały one poddane unaocznia album autorstwa ks. Józefa Wołczańskiego poprzedzony kompetentnym wstępem¹²¹. W odniesieniu do diecezji łuckiej tą rolę spełnia wymieniona już praca Leona Popka¹²² oraz Czesława Piotrowskiego¹²³. Dlatego też niezwykle cennym i bogatym źródłem informacji w warstwie faktograficznej i ikonograficznej jest wielotomowe wydawnictwo *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej* pod redakcją Jana K. Ostrowskiego¹²⁴. W przypadku represji jakim w okresie Polski Ludowej poddane zostały zakony męskie, bezcennymi opracowaniami są prace autorstwa ks. Dominika Zamiatyły przedstawiające je na szerszym tle ówczesnej polityki wyznaniowej polityki władz komunistycznych¹²⁵.

Świadoma degradacja, połączona niejednokrotnie z desakralizacją obiektów sakralnych, trwała aż do końca istnienia ZSRS. Można domniemywać, że był to element polityki depolonizującej Kresy, odzierającej je z wielowiekowej historii.

Represje wobec zgromadzeń żeńskich metropolii lwowskiej Kościoła Rzymskokatolickiego

Fundamentalne znaczenie dla obecnego stanu wiedzy dotyczącego represji wobec zgromadzeń zakonnych żeńskich posiada wydawana przez Instytut Geografii Historycznej KUL seria *Żeńskie Zgromadzenia Zakonne w Polsce 1939-1947*. W ramach niej ukazało się dotychczas 15 tomów. W wielu jednak przypad-

¹²⁰ Kościół katedralny w Łucku został oddany wiernym 25 czerwca 1991 r. Kilka lat później 18 maja 1996 r. papież Jan Paweł II reaktywował diecezję łucką, mianując jej administratorem ks. abpa Mariana Jaworskiego. Zob. L. Kamilewski, *Odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego w dekanacie łuckim (1989-1997)*, w: *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. Materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r.*, oprac. L. Popek, Lublin 1999, s. 110; W.J. Kowalów, *Odrodzenie Kościoła rzymskokatolickiego w obecnym dekanacie rówieńskim (1989-1997)*, w: tamże, s. 127.

¹²¹ J. Wołczański, *Między zagładą a przetrwaniem. Wybrane obiekty sakralne archidiecezji lwowskiej i diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego na Ukrainie Zachodniej 1945-1991*, Kraków 2005.

¹²² L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. I, Lublin 1997.

¹²³ Cz. Piotrowski, *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*, Warszawa 2002.

¹²⁴ Zob. *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, red. J.K. Ostrowski, t. 1-22, Kraków 1993-2014. Szerzej na temat projektu badawczego zob.: J.K. Ostrowski, *Inwentaryzacja zabytków sztuki sakralnej na Kresach Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Dziedzictwo kresów-nasze wspólne dziedzictwo?*, red. J. Purchla, Kraków 2006, s. 281-291.

¹²⁵ D. Zamiatyła, *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945-1889*, t. 1, *Problematyka organizacyjno-personalna*, Kielce 2009; t. 2, *Działalność duszpasterska i społeczna zakonów w latach 1945-1989*, Warszawa 2012.

kach w tomach powstałych przed 1990 r. część informacji przekazywano czytelnikowi w formie enigmatycznej.

Szczególnie istotne dla opisu represji wobec zgromadzeń zakonnych są tomy prezentujące dzieje następujących zgromadzeń: Sióstr św. Michała Archanioła¹²⁶, Sióstr św. Dominika¹²⁷, Córek Maryi Wspomożycielki Inspektorii Polskiej (salezjanki)¹²⁸, Zgromadzenie Panien Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny (prezentki)¹²⁹, Sióstr Benedyktynek Misjonarek¹³⁰, Córek Najświętszej Maryi Panny od Siedmiu Boleści (serafitek)¹³¹, Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu (nazaretanki)¹³², Sióstr Opatrzności Bożej¹³³, Sióstr Miłosierdzia św. Karola Boromeusza w Mikołowie (boromeuszki)¹³⁴.

W 2002 r. ukazała się także monografia krakowskiej prowincji Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo w Polsce¹³⁵. Uzupełnieniem tych publikacji jest I tom słownika biograficznego sióstr zakonnych w Polsce zawierający 110 życiorysów zakonnicek (z XIX i XX w.) należących do 31 zgromadzeń¹³⁶. Niestety wydawnictwo to przestało się z czasem ukazywać.

¹²⁶ Z. Wesołowska, *Zgromadzenie Sióstr św. Michała Archanioła*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939-1947*, t. 13, Lublin 1999.

¹²⁷ T. Wiśniowska (s. Agnieszka OP), J. Florczak (s. Scholastyka OP), *Zgromadzenie sióstr św. Dominika*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939-1947*, t. 8, Lublin 1995, s. 7-77.

¹²⁸ Pracowały przy zakładzie salezjańskim w Przemysłu prowadząc od 1942 r. dom dziecka dla chłopców. Zob. s. W. Pankowska, s. Z. Bazylczuk (FMA), *Zgromadzenie Córek Maryi Wspomożycielki Inspektorii Polska w latach 1939-1947*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce*, t. 8, s. 113-150.

¹²⁹ Posiadały dom w Ujazdach (diecezja przemyska) oraz w Bohorodczanach (archidiecezja lwowska). Zob. G. Łukasik (s. Lucyna), *Zgromadzenie Panien Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny w latach 1939-1947*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce*, t. 8, s. 155-206.

¹³⁰ M. Wiśniewska (s. Regina), *Zgromadzenie Sióstr Benedyktynek Misjonarek w latach 1939-1947*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce*, t. 8, s. 215-253.

¹³¹ J. Nycz (s. Eligia), *Zgromadzenie Córek Najświętszej Maryi Panny od Siedmiu Boleści w latach 1939-1947*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939-1947*, t. 7, Lublin 1994, s. 11-119.

¹³² Posiadały placówki w Komańczy (diecezja przemyska), we Lwowie i Stryju (archidiecezja lwowska) oraz w Równem (diecezja łucka). Zob. H. Markiewicz (s. Deodata), B. Stelmaszuk (s. Lucilliana), *Zgromadzenie Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce*, t. 7, s. 123-163.

¹³³ We Lwowie znajdował się dom macierzysty tego zgromadzenia. Zgromadzenie posiadało placówki w Dubnie (diecezja łucka), Kruhelu Wielkim, Rzeszowie i Przemysłu (diecezja przemyska), Lwowie, Rodatyczach, Skolem i Łącku Małym (archidiecezja lwowska). J. Moskwa (s. Sebastiana), *Zgromadzenie Sióstr Opatrzności Bożej w latach 1939-1947*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce*, t. 7, s. 169-213.

¹³⁴ Siostry posiadały placówki we Lwowie, Łańcucie oraz dwie w Rzeszowie. Zob. S.T.G. Kasparek, *Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Karola Boromeusza w Mikołowie*, w: *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939-1947*, t. 11, Lublin 1997, s. 95-226.

¹³⁵ *Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo w Polsce (1652-2002)*. t. 2. *Prowincja krakowska. Prowincja litewska. Biografie* red. A. Dzierżak, S. Motyka, W. Bomba, J. Dukała, Kraków 2002.

¹³⁶ *Siostry zakonne w Polsce. Słownik biograficzny*, t. I, red. K. Dębowska, Niepokalanów 1994.

Represje wobec sióstr zakonnych należących do Zgromadzenia Służebniczek NMP NP przedstawione zostały w monografii autorstwa s. Agnieszki Szęlegiewicz¹³⁷. Wspomnienia dwóch sióstr s. Janiny Kachniarz z Nowosielec Kozickich¹³⁸ oraz s. Marii Henryki Jasłowskiej ze Starego Sambora dotyczące pierwszej okupacji sowieckiej (1939-1941) opublikowane zostały w pracy *Lwowskie pod okupacją sowiecką*¹³⁹. Okupację sowiecką Kosowa przybliżają też wydane drukiem wspomnienia s. Petroneli Bełzy¹⁴⁰. Źródła te uzupełnia artykuł s. Krysstyny Kasperczyk dotyczący losów wszystkich domów zakonnych Służebniczek NMP należących do diecezji przemyskiej, a pozostających w latach 1939-1941 pod okupacją sowiecką¹⁴¹. Działalność ukraińskich nacjonalistów wymierzona w domy sióstr Służebniczek NMP w Dublanach¹⁴², Kutkorzu¹⁴³ i Zabłotowie¹⁴⁴, znalazła odzwierciedlenie w opublikowanych fragmentach poszczególnych kronik placówek zakonnych, jak również relacji kilku sióstr zakonnych z Bolechowa¹⁴⁵, Bruchnała, Przemysła i Sambora¹⁴⁶, Brusna Nowego¹⁴⁷, Brzeżan¹⁴⁸, Drohoby-

¹³⁷ S.A. Szęlegiewicz, *Służebniczki Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej (Stara Wieś)*, Lublin 1984.

¹³⁸ Zob. J. Kachniarz SNMP, *Fragment pamiętnika dotyczący wydarzeń w Nowosielcach Kozickich w okresie od września 1939 r. do czerwca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofiński, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s. 245-263.

¹³⁹ M.H. Jasłowska SNMP, *Wspomnienia dotyczące wydarzeń w Starym Samborze od września 1939 do czerwca 1941 r.*, oprac. M. Krzysztofiński, w: *Lwowskie pod okupacją sowiecką*, s.324-331.

¹⁴⁰ M. Komborska, M. Krzysztofiński, *Dla nas nie ma miejsca...Wspomnienia z Kosowa Huculskiego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 5-6 (52-53) 2005, s. 169-175.

¹⁴¹ S.K. Kasperczyk sł. NMP, *Domy zakonne Zgromadzenia Sióstr Służebniczek w diecezji przemyskiej ob. łac. pod okupacją sowiecką (17 IX 1939-22 VI 1941)*, w: *Numine Tuo Domine. Księga pamiątkowa dedykowana Metropoliecie Przemyskiemu Księdzu Arcybiskupowi Józefowi Michalikowi*, s. 471-494.

¹⁴² Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów*, s. 27-31.

¹⁴³ Tamże, s. 177-178.

¹⁴⁴ Tamże, s. 377-391.

¹⁴⁵ Tamże, s. 403-413.

¹⁴⁶ Tamże, s. 413-415.

¹⁴⁷ Tamże, s. 415-419.

¹⁴⁸ Tamże, s. 420-428.

cza¹⁴⁹, Jabłonowa¹⁵⁰, Kłodna¹⁵¹, Kopyczyniec¹⁵², Krasnego¹⁵³, Netreby¹⁵⁴, Otyni¹⁵⁵, Podhorzec¹⁵⁶, Połowców¹⁵⁷, Tarnopola¹⁵⁸, Złotego Potoka¹⁵⁹.

Straty personalne i represje poniesione przez Służebniczki NMP NP (starowiejskie) z rąk OUN-UPA przedstawiła w swoim artykule s. Marta Komborska¹⁶⁰, wyznaczając kierunek badań nad stratami personalnymi poszczególnych zgromadzeń żeńskich i podsumowując dotychczasowe ustalenia. Próba skatalogowania strat zakonnic pracujących na terenie metropolii lwowskiej z rąk OUN-UPA, jest praca s. Agnieszki Michny. Wynika z niej, że za sprawą OUN-UPA zginęło 18 sióstr zakonnych z archidiecezji lwowskiej, 2 z diecezji pińskiej, 1 z diecezji lubelskiej. Wśród nich było 5 służebniczek starowiejskich, 5 szarytek, 3 józefitki, 3 niepokalanki, 2 sercanki, 1 franciszkanka Rodziny Maryi, 1 nieustalonego zgromadzenia. Wśród zamordowanych zakonnic były 2 zakonnice obrządku bizantyńsko-słowiańskiego s. Alojza Jadwiga Gano i s. Andrzeja Maria Ossakowska zabite w Lubieszowie¹⁶¹.

Historia placówek kresowych (Jazłowiec¹⁶², Jarosław¹⁶³, Nizniów¹⁶⁴, Maciejów na Wołyniu¹⁶⁵) należących do Zgromadzenia Sióstr Niepokalanek przedstawiona została w trzynomowej monografii zgromadzenia. Poprzedziła ją wydana w 2000 r. książka autorstwa s. Marii Eny, dotycząca klasztoru niepokalanek w Jarosławiu. Przedstawione w niej zostały represje władz niemieckich: wyrzucenie sióstr z klasztoru i zajęcie go na szpital, jak również represje po 1944 r., gdy władze komunistyczne czyniły starania zmierzające do zamknięcia prowadzonej przez niepokalanki szkoły (zakończona powodzeniem w 1953 r.)¹⁶⁶. Fragmenty

¹⁴⁹ Tamże, s. 480-481.

¹⁵⁰ Tamże, s. 494-496.

¹⁵¹ Tamże, s. 543-544.

¹⁵² Tamże, s. 547-554.

¹⁵³ Tamże, s. 554-556.

¹⁵⁴ Tamże, s. 637-638.

¹⁵⁵ Tamże, s. 653.

¹⁵⁶ Tamże, s. 68 0-681.

¹⁵⁷ Tamże, s. 720-725.

¹⁵⁸ Tamże, s. 816-821.

¹⁵⁹ Tamże, s. 823-824.

¹⁶⁰ M. Komborska, *Siostry Służebniczki jako ofiary konfliktu polsko-ukraińskiego na terenach województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego w latach 1943-1945*, mps udostępniony przez autorkę.

¹⁶¹ A. Michna (s. Agnes CSIC), *Siostry zakonne jako ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich na terenie Metropolii Lwowskiej w latach 1939-1947*, Warszawa 2010, s. 53.

¹⁶² H. Kosyra-Cieślak, R. Szymczak, *Siostry Niepokalanki, Poszłam siać do Polski ...i weszło. 150 lat pracy Zgromadzenia Sióstr Niepokalanek*, t. I, Szymanów 2004, s. 159-163.

¹⁶³ Tamże, s. 239-253.

¹⁶⁴ Tamże, s. 317-331.

¹⁶⁵ Kosyra-Cieślak, Szymczak, *Poszłam siać do Polski ...i weszło*, t. II, Szymanów 2005, s. 330-336.

¹⁶⁶ *Kartki z historii. Sto dwadzieścia pięć lat klasztoru Niepokalanek w Jarosławiu*, oprac. s. Maria Ena, niepokalanka, Jarosław 2000.

kroniki, sprawozdania oraz dodatkowe relacje z Jazłowca, opis napadu na klasztor w Niżniowie stanowiące uzupełnienie – czy nawet dopełnienie – powyższej literatury przedmiotu opublikował ks. Józef Wołczański¹⁶⁷. W swojej pracy historyk ten opublikował również fragmenty dwóch relacji sióstr ze Zgromadzenia SS. Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo dotyczące Buczacza, Barysza¹⁶⁸ oraz Czerwonogrodu¹⁶⁹, jednej ze Zgromadzenia SS. Franciszkanek Rodziny Maryi dotyczące Jezupola i Pistynia¹⁷⁰, kolejnej ze Zgromadzenia SS. Urszulanek Unii Rzymskiej opisującej pracę w Kołomyi¹⁷¹. Męczeńską śmierć sióstr józefitek poniesioną z rąk UPA prezentuje kilka innych relacji¹⁷².

Niemieckie represje wobec wizytek w Jaśle: zamknięcie kościoła i wykorzystaniu klasztoru jako magazyn zboża czy szpitala, wreszcie wysadzenie w powietrze w grudniu 1944 r. kościoła i klasztoru, przedstawione zostały przy okazji omawiania posługi kapłanów w klasztorze wizytek przez ks. Franciszka Paściaka i Andrzeja Garbarza¹⁷³.

Po zakończeniu wojny i ekspatriacji z Kresów, liczne tam wcześniej żeńskie zgromadzenia zakonne musiały zorganizować na nowo swoje życie. Początkowo zakonne żeńskie pozostawały poza głównym nurtem zainteresowań władz komunistycznych. Wyjątkiem były przypadki, gdy siostry zakonne wspierały w jakikolwiek sposób podziemie antykomunistyczne. Za tego rodzaju działalność represjonowane były: s. Maria Zofia Łuszczkiewicz (1898-1957) szarytka współpracująca z WiN¹⁷⁴, s. Maria Olejnik (1892-1979) służebniczka starowiejska udzielając pomocy Polskiej Podziemnej Armii Niepodległościowej (PPAN)¹⁷⁵, s. Helena Stańko-Szymańska (1906-1994), szarytka związana z WiN¹⁷⁶.

Praca oświatowa, charytatywna i opiekuńcza sióstr zakonnych, przysparzała im uznanie w oczach mieszkańców wielu miejscowości. Tym samym pozycja i znaczenie zakonnice zostało szybko zauważone przez nowe władze komunistyczne i – paradoksalnie tym samym – docenione.

¹⁶⁷ J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów*, s. 52-166; 495-456; 638-641.

¹⁶⁸ Tamże, s. 398-403.

¹⁶⁹ Tamże, s. 468-472.

¹⁷⁰ Tamże, s. 537-543.

¹⁷¹ Tamże, s. 545-547.

¹⁷² Tamże, s. 641-646.

¹⁷³ F. Paściak, A. Garbarz, *Posługa kapłanów w klasztorze sióstr wizytek w Jaśle w latach 1903-2003*, w: *Kontemplacja miłości. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia pobytu sióstr wizytek w Jaśle (1903-2003)*, Jasło-Rzeszów 2004, s. 239-322.

¹⁷⁴ J. Żurek, *Siostra Izabela – z dziejów najnowszych szarytek małopolskich*, w: *Kościół w godzinie próby 1945-1989. Nieznane dokumenty i świadectwa*, red. P. Chmielowiec, F. Musiał, J. Sokołowska, Kraków 2004, s. 5-23.

¹⁷⁵ M. Komborska, *Olejnik Maria (1892-1979), służebniczka, imię zakonne Hermina*, w: *Leksykon duchowieństwa*, t. I., s. 204-205. Siostra Olejnik od 1948 r. pracowała w Krynicy. Jako przełożona tamtejszej placówki pomagała także ks. Władysławowi Gurgaczowi SJ.

¹⁷⁶ T. Balbus, *Stańko-Szymańska Helena (1906-1994), szarytka, imię zakonne Benigna*, w: *Leksykon duchowieństwa*, t. III, s. 226-228.

Do 1947 r. władze komunistyczne nie przeszkadzały w odbudowie budynków klasztornych, jak również w pracy zapewniającej pomoc potrzebującym¹⁷⁷. W 1948 r. UB wykonując polecenia PZPR zintensyfikowała działania wymierzone w zakony. W kręgu jej zainteresowania znalazły się także zgromadzenia żeńskie. Równolegle administracja podejmowała szereg kroków zmierzających do eliminacji zakonów z życia publicznego i zepchnięcia ich na jego margines. Eskalacja tego rodzaju działań nastąpiła jednak po 1950 r. co utrudnia zaprezentowanie go w sposób wyczerpujący w niniejszym tekście.

W chwili obecnej stan badań nad represjami wobec zgromadzeń żeńskich jest stosunkowo niski. Zainteresowania badawcze historyków koncentrowały się głównie i w pierwszej kolejności na przedstawieniu relacji Państwo – Kościół z perspektywy władz komunistycznych, aparatu bezpieczeństwa czy hierarchii kościelnej. Szczególnie odczuwalny był brak opracowań ukazujących represje czy politykę komunistów wobec konkretnych zgromadzeń a nawet klasztorów. Pionierskie prace dotyczące tej problematyki zaczęły powstawać dopiero po powstaniu IPN i po rozpoczęciu procesu udostępniania akt wytworzonych przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa. Ich autorkami były odpowiednio s. Agata Mirek¹⁷⁸ oraz s. Ewa Kaczmarek. Druga z wymienionych wydała pierwszą syntetyczną pracę ukazującą stosunek i politykę władz komunistycznych wobec zakonów żeńskich¹⁷⁹.

Przyczynkowe informacje na temat działań UB czy władz komunistycznych wobec poszczególnych zakonów żeńskich publikowane są także w ramach monografii poszczególnych jednostek UB¹⁸⁰.

Dla rozwoju tego kierunku badań konieczne jest powstanie szeregu szczegółowych analiz dotyczących działania UB, czy wręcz szeroko rozumianego aparatu władzy komunistycznej wobec poszczególnych zgromadzeń żeńskich. Tym bardziej, że politykę władz komunistycznych wobec zakonów rozpatrywać należy na przestrzeni całego PRL.

Generalnie w okresie komunizmu w Polsce pisanie o działalności Kościoła Rzymskokatolickiego na terenach Kresów Wschodnich – w tym także zakonów i zgromadzeń – było utrudnione. Jeszcze gorzej było w przypadku dokumentowa-

¹⁷⁷ E. Kaczmarek MChR, *Dlaczego przeszkadzały? Polityka władz partyjnych i rządowych wobec żeńskich Zgromadzeń Zakonnych w Polsce w latach 1945-1956*, Warszawa 2007, s. 25-26.

¹⁷⁸ A. Mirek, *Represje systemu komunistycznego wobec zakonów żeńskich w Polsce w latach 1945-1989 (zarys problematyki)*, w: *Represje wobec siostr zakonnych w PRL. Obozy pracy dla zakonnic 1954-1956. Materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2005, s. 11-32; też, *Ustawa o przyjęciu dóbr martwej ręki – zamach na życie zakonne w Polsce?*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 36 (2002) z.1, s. 168-179; *Zakony żeńskie w PRL. Studia i materiały do historii najnowszej żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2008; też, *Siostry zakonne w obozach pracy w PRL w latach 1954-1956*, Lublin 2009; *Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009.

¹⁷⁹ Zob. przypis nr 170.

¹⁸⁰ O upaństwowieniu Gimnazjum i Liceum SS. Boromeuszek w Łańcucie pisze Piotr Chmielowiec. Zob. P. Chmielowiec, *Urząd Bezpieczeństwa w Łańcucie 1944-1956*, Rzeszów 2006, s. 97; tenże, *Urząd Bezpieczeństwa w Brzozowie 1944-1956*, Rzeszów 2008, s. 216, 258.

nia represji, jakie je spotkały po 1939 r. W powstałych wówczas pracach historycznych opisujących dzieje poszczególnych zgromadzeń, odnotowywano istnienie placówek zakonnych, unikano jednak podawania szczegółów wyjaśniających sposób i przyczyny ich likwidacji. Tym samym temat represji – z racji choćby cenzury (czy nawet autocenzury) – nie mógł być przedstawiany. Tak jak cała szeroko pojęta tematyka „kresowa” generalnie pozostawał na marginesie życia naukowego. Królowało przekonanie, że wraz z utratą Kresów, komunistyczna PRL zamknęła ten etap historii, poprzez próby wymazania go ze świadomości historycznej za sprawą m.in. omijania tej tematyki w podręcznikach historii. Nie bez przyczyny wiedza o Kresach, ich kultura, przetrwała w opozycji wobec oficjalnie głoszonych i aprobowanych przez państwo komunistyczne treści, marginalizujących znaczenie Kresów. Obawiano się, że podkreślanie polskości Kresów, roli jaka odgrywał na nich Kościół Rzymskokatolicki, podważać będzie prawo ZSRS do tych ziem. Tym samym godzić będzie w „przyjaźń” pomiędzy PRL a ZSRS. Stąd też większość wydanych wówczas w PRL prac historycznych dotyczących Kresów posiadała charakter syntetyczny i co ważne niskonakładowy.

Wraz z upadkiem komunizmu nastąpił renesans zainteresowania Kresami, przez tak wiele lat tłumiony z przyczyn politycznych. Procesowi temu towarzyszyło odnowienie struktur Kościoła Rzymskokatolickiego na Ukrainie po upadku ZSRS. Istotną rolę odegrały w nim zgromadzenia i zakony męskie oraz żeńskie. W okresie tym powstało wiele monografii czy opracowań, jak również wspomnień, które ukazywały nie tylko działalność, ale także represje, jakie dotknęły poszczególne zakony na terenie metropolii lwowskiej.

Powstała w ten sposób literatura jest bogata, aczkolwiek mało znana poza środowiskiem historyków Kościoła, czy nawet autorów zajmujących się dziejami poszczególnych zgromadzeń. Porządkuje ją wydany w 2007 r. słownik biograficzny duchownych ofiar II wojny światowej¹⁸¹. Jednak należy go uzupełnić o wykaz źródeł dotyczących tej tematyki. Zamknięcie tego okresu badań pozwoliłoby z kolei na ich kontynuację, w odniesieniu do okresów późniejszych.

Warto pamiętać, że niemożliwe jest opisanie dziejów Kościoła katolickiego w oderwaniu od dziejów Polaków zamieszkujących Kresy. Pomocne w tym będą badania uwzględniające w większym stopniu wykorzystanie archiwów kościelnych – zarówno diecezjalnych – jak również należących do poszczególnych zgromadzeń męskich i żeńskich.

Kluczowe znaczenie dla rozwoju badań nad historią Kresów, funkcjonowaniem Kościoła Rzymskokatolickiego i represjami, jakie go spotkały posiadać będzie dostęp – lub jego brak – do archiwów wytworzonych przez sowieckie służby specjalne.

Słowa kluczowe: archidiecezja lwowska, diecezja łucka, diecezja przemyska, zakony i zgromadzenia zakonne, represje, komunizm

¹⁸¹ *Słownik biograficzny duchowieństwa Metropolii Lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939-1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007.

**REPRESSION AGAINST RELIGIOUS ORDERS AND CONGREGATIONS OF
THE LATIN RITE OF THE METROPOLIS OF LVIV IN THE YEARS 1939-1950.
THE STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH**

Summary

The article presents the state of research and research postulates concerning the repression of religious orders and congregations of the Latin Rite of the Metropolis of Lviv in the years 1939-1950. It was written on the basis of a catalogue of repression which highlights personal and institutional repressions, not excluding the fact that in some cases they could appear together. In his research postulates the author notes that it is impossible to describe the history of the Church in isolation from the history of the Poles living in Borderlands. The research taking advantage, to a greater extent, of church archives - both diocesan as well as belonging to particular male and female religious orders - would be especially helpful for that purpose. Having access to archives produced by the Soviet secret service is crucial to the development of research on the history of Borderlands, the functioning of the Roman Catholic Church and repression committed against it.

Keywords: Archdiocese of Lviv, Archdiocese of Łuck, Diocese of Przemyśl, religious orders and congregations, repression, communism

Translated by Aneta Kiper